

Economische dynamiek en migratie

Migratie wordt in belangrijke mate bepaald door de vraag naar arbeid. Dit blijkt zowel uit de samenhang tussen migratie en conjunctuur als uit het effect van arbeidsmarktbeleid op migratie. Naast direct migratiebeleid heeft ook economisch beleid een aanzienlijke invloed gehad op migratie van en naar Nederland. We hebben dit verband tussen migratie en economie onderzocht in een terugblik op migratie van en naar Nederland sinds 1950.

De geschiedenis van de gastarbeiders leert dat het raadzaam is om oog te hebben voor langdurige inzetbaarheid van migranten, en om een (arbeids-) migratiebeleid te voeren dat consistent is met de (gewenste) richting waarin de Nederlandse economie zich zal ontwikkelen.

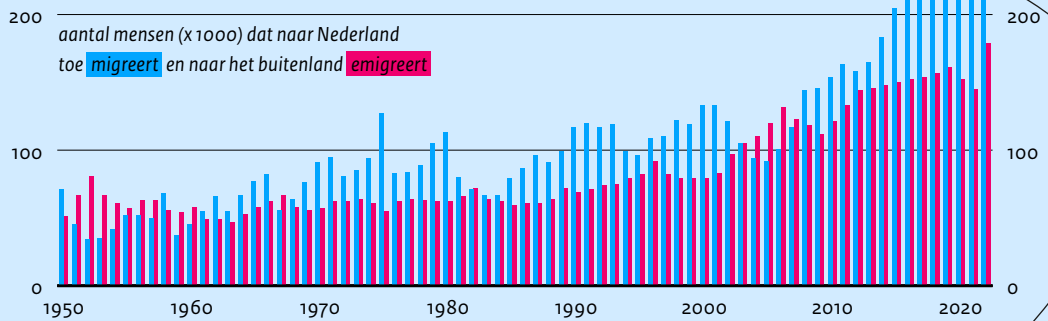
CPB - april 2024

Bert van Stiphout-Kramer, Bram Hendriks,
Gerdien Meijerink, Mark van der Plaat,
Jan-Maarten van Sonsbeek

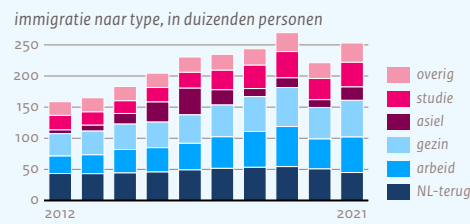
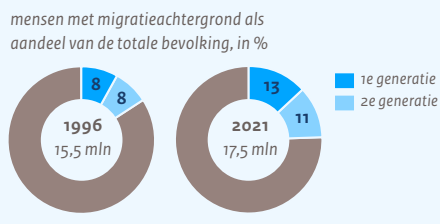
Economische dynamiek en migratie

De vraag naar arbeid bepaalt in belangrijke mate of mensen uit het buitenland zich hier vestigen of dat mensen vertrekken. Het CPB schetst in dit onderzoek wat we kunnen leren van de samenhang tussen economie, immigratie en emigratie sinds 1950

Cijfers migratie 1950-2022

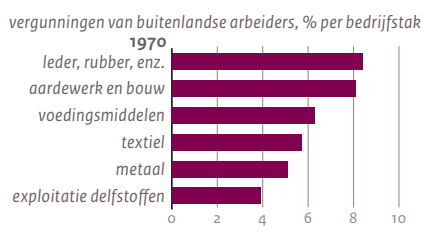
Voor 2022 zijn de data over reden om te migreren nog niet compleet

Dit zijn Nederlanders die eerder zijn geïmigreerd en terugkeren

Gastarbeiders

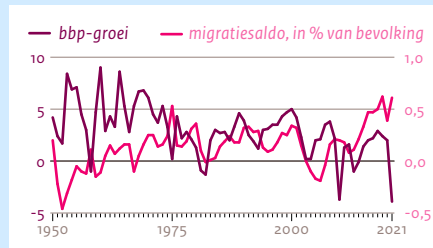
Vanaf eind jaren vijftig had Nederland een tekort aan arbeidskrachten, en haalde daarom arbeiders vanuit het buitenland. Alhoewel beleid inzette op tijdelijk verblijf van deze 'gastarbeiders', vestigden veel van hen zich permanent. Juist de sectoren waarvoor zij waren gekomen, krompen sterk in de jaren zeventig en daarna. Dit leidde tot hoge werkloosheid onder deze groep

Zorg ervoor dat migranten langdurig inzetbaar zijn en voer een (arbeids-) migratiebeleid dat consistent is met de (gewenste) richting waarin de economie zich zal ontwikkelen

Flexibilisering

In de decennia daarna verandert de Nederlandse arbeidsmarkt sterk. Flexibilisering geeft werkgevers een prikkel om meer arbeidsmigranten aan te trekken. De Europese Unie voert vrij verkeer van werknemers in en nieuwe lidstaten treden toe. Hierdoor vinden meer buitenlandse werknemers hun weg naar Nederland

Immigratie en emigratie hangen sterk samen met schommelingen van de economische groei. Ook arbeidsmarktbeleid, met name flexibilisering, is van invloed op migratie

© CPB Den Haag 2024

Samenvatting

In dit rapport onderzoeken we voor Nederland hoe migratie verband houdt met de conjunctuur en het economisch beleid door terug te blikken op immigratie en emigratie sinds 1950. We stellen dat migratie in belangrijke mate wordt bepaald door de vraag naar arbeid. Deze centrale rol van de vraag naar arbeid blijkt zowel uit de samenhang tussen migratie en conjunctuur als uit het effect van arbeidsmarktbeleid op migratie. Dit betekent dat naast direct migratiebeleid ook economisch beleid een aanzienlijke invloed heeft gehad op migratie van en naar Nederland.

Migratie hangt sterk samen met de conjunctuur. Als het economisch goed gaat, komen er doorgaans meer migranten naar Nederland. Tijdens een recessie komen er minder immigranten en vertrekken er meer emigranten. Voor asielmigratie vinden we daarentegen geen verband met de conjunctuur. Daarnaast is er sinds de EU-uitbreiding van 2004 een opwaartse trend in de immigratie, die voornamelijk toe te schrijven is aan arbeidsmigratie en daaraan gerelateerde gezinsmigratie.

Flexibilisering op de arbeidsmarkt moedigt werkgevers aan om meer arbeidsmigranten aan te trekken. Zo toont onderzoek aan dat een lagere mate van ontslagbescherming leidt tot een hoger migratiesaldo (immigratie minus emigratie). Er is geen eenduidig bewijs dat een ruimer sociaal vangnet een belangrijke drijfveer is voor migranten. Wel heeft het ruime sociale vangnet in de jaren zeventig en tachtig een belangrijke rol gespeeld bij de permanente vestiging van gastarbeiders die in de jaren vijftig, zestig en zeventig van de vorige eeuw naar Nederland kwamen.

Uit de geschiedenis van deze gastarbeiders blijkt dat velen van hen zich permanent in Nederland vestigden, ondanks dat het migratiebeleid destijds gericht was op tijdelijk verblijf. Daarnaast bleek dat na enkele decennia veel bedrijfstakingen waarvoor gastarbeiders waren gekomen, sterk waren gekrompen. Dit leidde ertoe dat veel gastarbeiders werkloos werden en nog maar moeilijk in een ander beroep aan de slag kwamen.

Migratie geeft mede vorm aan hoe de Nederlandse economie zich ontwikkelt. Vice versa zal economisch beleid dat de arbeidsvraag beïnvloedt ook zijn weerslag hebben op de omvang en het type migratie van en naar Nederland. Het is daarom raadzaam om oog te hebben voor langdurige inzetbaarheid van migranten, en om een (arbeids-)migratiebeleid te voeren dat consistent is met de (gewenste) richting waarin de Nederlandse economie – en de daarbij behorende arbeidsvraag – zich zal ontwikkelen.

1 Inleiding*

De geschiedenis biedt waardevolle lessen over migratie, en over hoe migratie samenhangt met de Nederlandse economie. Migratie is een belangrijk thema, zowel in het publieke debat als in de beleidswereld. Zo onderstreept het recente rapport van Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (2024) de centrale rol van migratie bij verschillende beleidsuitdagingen – ook economische – voor de komende decennia. Tegelijkertijd leeft het idee dat nationaal beleid maar beperkte invloed heeft op migratie van en naar Nederland, dat overheden en burgers er daardoor onvoldoende grip op hebben (den Ridder et al., 2023; WRR, 2023). Migratie is van alle tijden. Een terugblik op de geschiedenis van migratie van en naar Nederland en de oorzaken daarachter, kan helpen om het fenomeen migratie en de rol die economische factoren daarbij spelen beter te begrijpen.

In deze studie kijken we naar de invloed van zowel economisch beleid als de conjunctuur op migratie van en naar Nederland over een periode van ruim zeventig jaar. Nederland kent een rijke en afwisselende naoorlogse migratiegeschiedenis. Kort na de Tweede Wereldoorlog was er grootschalige emigratie van Nederlanders, met tegelijk vrijwel even forse immigratie uit het voormalig Nederlands-Indië. In de daaropvolgende decennia kwamen er gastarbeiders en werd het vrije verkeer van werknemers binnen de Europese Economische Gemeenschap, de latere EU, geïntroduceerd. Tussen de jaren zeventig en negentig kwamen veel immigranten uit Suriname en namen eerst gezins-, en later ook asielmigratie toe. En in de afgelopen twee decennia stegen ook arbeids- en studiemigratie aanzienlijk, mede door uitbreiding van de Europese Unie. In dit onderzoek kijken we naar deze geschiedenis, en stellen we de vraag in hoeverre migratie door de jaren heen is beïnvloed door migratiebeleid, economisch beleid en de conjunctuur. We volgen daarbij een beschrijvende aanpak.

Naast juridische factoren spelen ook economische factoren een rol bij het aantal migranten dat naar Nederland komt of uit Nederland vertrekt. Overheden kunnen migratie proberen te sturen met directe juridische maatregelen, door bijvoorbeeld het verstrekken van werkvergunningen of het vaststellen van criteria voor asiel. In Nederland wordt dit soort migratiebeleid voor een groot deel bepaald door de Europese Unie (Groenendijk & van Riel, 2017). Los van migratiebeleid zijn er ook veel andere zaken die invloed hebben op de komst en het vertrek van migranten. De structuur van de Nederlandse economie en de stand van de conjunctuur zijn bepalend voor de vraag naar arbeidskrachten. Daarnaast bepaalt economisch beleid, bijvoorbeeld de inrichting van de arbeidsmarkt, mede in hoeverre migranten naar Nederland willen en kunnen komen, of juist willen of moeten vertrekken.

Dit rapport heeft tot doel algemene inzichten te verschaffen over de factoren die migratie van en naar Nederland beïnvloeden. We beperken ons daarbij tot de *determinanten* van migratie: wat bepaalt hoeveel migranten er komen en gaan? De economische *effecten* van migratie, die op hun beurt ook sterk afhankelijk zijn van integratie, laten we in deze studie buiten beschouwing.¹ Daarnaast beperken we ons – voornamelijk om praktische redenen – tot de Nederlandse geschiedenis, en kijken we slechts beperkt naar de ervaringen van andere landen.

Dit rapport is als volgt opgebouwd. In hoofdstuk 2 passeert het verloop van immigratie naar, en emigratie uit, Nederland sinds 1950 de revue. In hoofdstuk 3 verleggen we de focus naar de rol van economische factoren en is een mix van een bespreking van de internationale wetenschappelijke literatuur over migratie, een blik op de recente Nederlandse migratiegeschiedenis, en nieuwe cijfermatige analyses.

* We bedanken de leden van een externe klankbordgroep – Saskia Bonjour (UVA), Roel Jennissen (WRR), Tesseltje de Lange (RU) en Leo Lucassen (IISG) – en academisch partner Clemens Kool (UM) voor waardevolle inbreng op eerdere versies van deze publicatie.

¹ Het CPB heeft wel de ambitie om de komende jaren ook op het vlak van de effecten van migratie verder onderzoek te doen; zie van Stiphout-Kramer et al. (2023).

2 Migratie en migratiebeleid: een tijdlijn

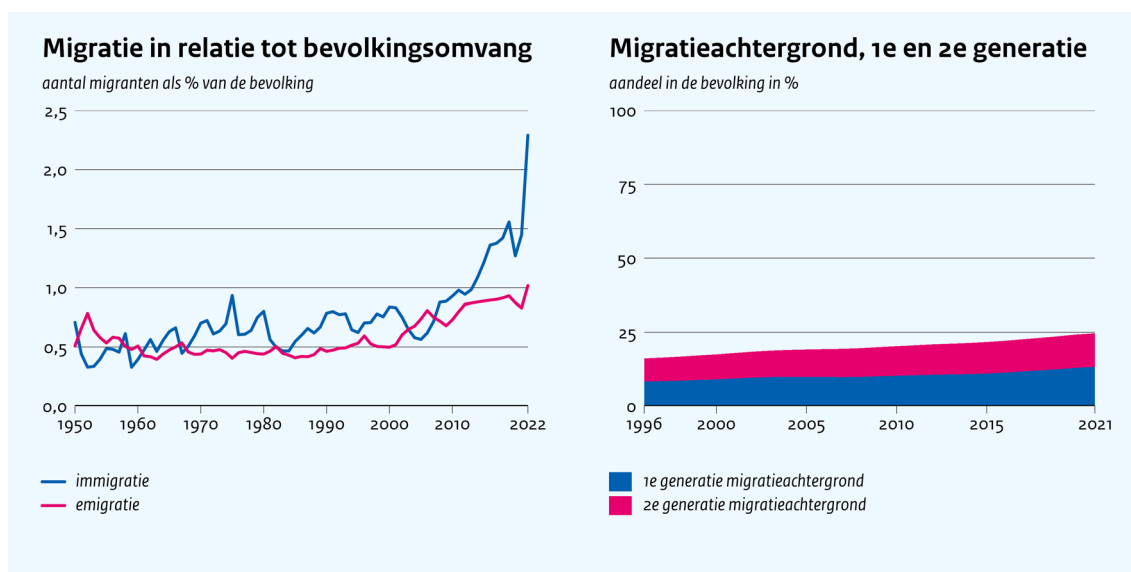
In dit hoofdstuk bespreken we het verloop van migratie per type: (post)koloniale migratie, arbeidsmigratie, gezinsmigratie, asielmigratie, studiemigratie en emigratie. (Post)koloniale migratie verwijst naar de migratie tussen Nederland en haar (voormalige) koloniën en overzeese gebieden. Arbeidsmigratie is primair gemotiveerd door de zoektocht naar werk. Gezinsmigratie verwijst naar migratie waarbij mensen verhuizen naar een ander land om relaties of familiebanden. Bij asielmigratie gaat het om mensen die hun herkomstland verlaten, omdat ze daar gevaar lopen. Studiemigratie betreft mensen die naar een ander land gaan om daar een opleiding te volgen. Ten slotte verwijst emigratie naar migratie vanuit Nederland naar andere landen, waarbij het gaat om zowel retourmigratie (emigratie van eerdere immigranten) als emigratie van Nederlandse ingezetenen. Ook bij emigratie spelen diverse motieven (arbeid, gezin, etc.) een rol, maar dit onderscheid wordt in de data niet gemaakt.

Alhoewel in de hier volgende bespreking – net als in de data – migranten worden onderverdeeld naar migratiemotief, is de werkelijkheid complexer. Migranten van buiten de Europese Unie worden statistisch ingedeeld op basis van de juridische regeling (visa, verblijfsvergunningen e.d.) waarmee ze toegang tot Nederland krijgen. Zodoende maken de CBS-data over immigratie een onderverdeling naar arbeids-, gezins-, asiel- en studiemigranten en migranten met ‘overige motieven’. Voor Europese migranten classificeert het CBS de reden waarom iemand immigreert op basis van de geregistreerde activiteiten na aankomst in Nederland (CBS, 2023). Maar in de praktijk hebben mensen vaak meerdere beweegredenen om te migreren (WRR, 2020, p. 37). Zo kunnen mensen die hun herkomstland verlaten uit veiligheidsoverwegingen er mogelijk voor kiezen als arbeidsmigrant naar Nederland te komen, of zal iemand die als studiemigrant naar Nederland komt ook de arbeidskansen ná het afstuderen in overweging nemen. De statistische migratie-‘motieven’ dienen daarom eerder beschouwd te worden als de juridische kanalen waarlangs migranten binnenkomen, dan als een exacte weergave van hun redenen om te migreren.

Met name de afgelopen twintig jaar is de immigratie naar Nederland toegenomen, en daarmee steeg ook het migratiesaldo. Het aantal migranten dat komt en vertrekt neemt trendmatig toe, aanvankelijk in lijn met de totale Nederlandse bevolking, maar sinds circa 2004 ook als percentage van de bevolking (zie figuur 2.1, links).² Deze trend is wel aan sterke schommelingen onderhevig, met name voor immigratie. Immigratie is harder gestegen dan emigratie, waardoor het migratiesaldo is gestegen. Deze ontwikkelingen worden ook in de bevolkingssamenstelling weerspiegeld: een steeds groter deel van de Nederlandse bevolking heeft een eerste- of tweedegeneratiemigratieachtergrond (zie figuur 2.1, rechts). Doordat de natuurlijke bevolkingsaanwas (geboorte minus sterfte) inmiddels vrijwel nihil is en dat vermoedelijk de komende decennia ook zo zal blijven, is migratie de oorzaak van eventuele verdere bevolkingsgroei de komende decennia (Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050, 2024).

² Tussen 1950 en 2022 groeide de Nederlandse bevolking van ca. 10,0 mln personen naar ca. 17,6 mln personen.

Figuur 2.1: Migratie neemt toe (links); meer inwoners met een migratieachtergrond (rechts)

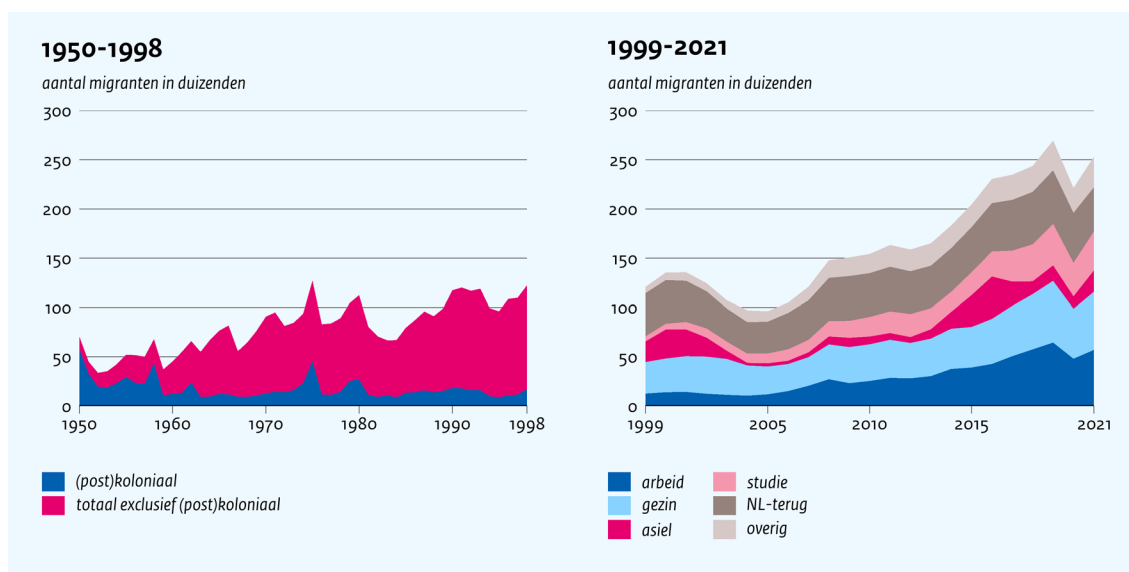

Bron: CBS

Sinds 1950 zijn de mogelijkheden van Nederland om rechtstreeks migratiebeleid te voeren geleidelijk beperkter geworden door internationale afspraken. Zowel in het kader van Europese integratie, als met het oog op de bescherming van mensenrechten, hebben EU-landen (waaronder Nederland) in de loop der jaren diverse afspraken gemaakt waaraan nationaal migratiebeleid dient te voldoen. Daarnaast hebben EU-landen veel bevoegdheden op migratievlak overgedragen aan de Europese Unie. Immigratie vanuit lidstaten van de EU en haar voorlopers is vanaf de jaren zestig vrijgegeven in het kader van het vrije verkeer van werknemers. Voor asielmigratie is Nederland onder meer gebonden aan het VN-Vluchtelingenverdrag van 1951 en aan diverse mensenrechtenafspraken die ook zijn vastgelegd in het Europese Unierecht (Donner & den Heijer, 2020). Ook voor gezinsmigratie zijn de mogelijkheden om direct beperkingen in te stellen gering vanwege internationale humanitaire afspraken (Adviesraad Migratie, 2022). Nederland heeft zodoende weinig bevoegdheden om Europese gezinsmigratie te reguleren. Alhoewel voor buiten-Europese studie- en arbeidsmigratie er meer nationale bevoegdheden zijn om voorwaarden te stellen aan immigratie, gelden ook hiervoor diverse Europese restricties. Kortom: veel migratierecht is tegenwoordig internationaal en Europees recht (Groenendijk & van Riel, 2017).

Een historisch overzicht van immigratie in Nederland, vanaf 1950 tot heden, laat zien dat met name arbeidsmigratie de afgelopen twintig jaar is toegenomen. CBS-data over de onderverdeling van immigranten naar migratiemotief bestaan vanaf 1999. Voor de jaren daarvoor zijn de kanalen waarlangs immigranten binnenkwamen onbekend. Wel is het herkomstland bekend, waardoor het mogelijk is om (post)koloniale migranten te identificeren. Figuur 2.2 toont de totale immigratie naar Nederland vanaf 1950, met in de jaren tot 1999 de onderverdeling in (post)koloniale en overige immigranten, en vanaf 1999 de onderverdeling naar de officiële migratiemotieven. Wat opvalt is de sterke stijging van immigratie door de jaren heen. Voor een groot deel van de tijd loopt deze stijging gelijk op met de toename in bevolkingsomvang, maar vanaf begin 2000 groeit de immigratie snel, niet alleen absoluut, maar ook relatief als percentage van de bevolking. Deze groei is voornamelijk het gevolg van de uitbreiding van de Europese Unie in 2004. In de periode tot en met 1999 valt op dat de meeste pieken in immigratie samenhangen met postkoloniale migratie, zoals rondom de onafhankelijkheid van Indonesië en Suriname. Voor de periode vanaf 1999 valt met name de sterke stijging in arbeids- en studiemigratie op. Gezinsmigranten en terugkerende Nederlanders hebben over de hele periode een stabiel en groot aandeel in de cijfers. Asielmigratie vertoont geen duidelijke trend en is zeer volatiel van aard.

Figuur 2.2: toename in immigratie vanaf 1950 naar type

Bron: CBS.

Noot: Dit betreft immigratie uit zowel EU- als niet-EU-landen. Omdat voor EU-migratie de zogeheten afgeleide migratiedoelen over 2022 nog niet bekend zijn, loopt de rechterfiguur tot en met 2021. De categorie "NL-terug" betreft Nederlanders die eerder zijn geëmigreerd en terugkeren naar Nederland.

2.1 (Post)koloniale immigratie

Veel migranten die in de loop der jaren naar Nederland zijn verhuisd, komen uit gebieden die vroeger Nederlandse koloniën of overzeese gebieden waren. Deze soort migratie wordt vaak 'koloniale' of 'postkoloniale' migratie genoemd in de literatuur (Bosma, 2009).³ Na de onafhankelijkheid van de koloniën blijft, behalve voor Indonesië na 1962, de migratie naar Nederland opvallend hoog (in vergelijking met immigratie uit andere herkomstlanden). Relatief hoge migratie uit voormalige koloniën komt vaker voor (ook in bijvoorbeeld Frankrijk of het Verenigd Koninkrijk), wat te maken kan hebben met de gedeelde taal, historische banden en bestaande netwerken van migranten (de Haas et al., 2019). We bespreken hier de migratie vanuit Indonesië, Suriname en de Nederlandse Caribische eilanden. Alhoewel het vóór de onafhankelijkheid formeel gezien niet om internationale migratie gaat, behandelen we het hier toch als zodanig, overeenkomstig de officiële data.

Migratie vanuit voormalige Nederlandse koloniën en overzeese gebieden volgt unieke patronen, met voornamelijk pieken rond de onafhankelijkheid van deze gebieden. In de jaren vijftig en zestig piekte de migratie naar Nederland door de onafhankelijkheid van Indonesië. Ongeveer honderdduizend Nederlanders, inclusief Molukse militairen, kwamen toen naar Nederland (Magnée & ter Weel, 2021). In 1957 verhuisden nog eens vijftigduizend mensen naar Nederland door nationalisatie van bedrijven en politieke onrust. Van en naar Suriname was er altijd al veel migratie, maar dit piekte rond de onafhankelijkheid in 1975. Voor die tijd was er vooral pendelmigratie tussen Suriname en Nederland, met diverse redenen zoals werk of studie in Nederland (Centrum voor de Geschiedenis van Migrant, 2010). Ook na 1975 bleef het Nederlandse migratiebeleid voor Surinamers nog een tijdje uitnodigend: tot en met november 1980 konden Surinamers zonder veel beperkingen naar Nederland verhuizen (Laarman, 2013).⁴ Dit verklaart waarom er niet alleen in 1975, maar ook

³ Het voorzetsel 'post' is van toepassing op migranten na het moment van onafhankelijkheid; daarvoor gaat het eenvoudigweg om koloniale migranten. Specifiek voor de terugkeer van Nederlanders uit de koloniën rondom de onafhankelijkheid wordt ook wel de term 'repatriëring' gebruikt (Lucassen & Penninx, 1999).

⁴ Dit werd geregeld de "Toescheidingsovereenkomst inzake nationaliteiten tussen het Koninkrijk der Nederlanden en de Republiek Suriname". Dit verdrag specificerde dat op 25 november 1980 een einde zou komen aan de periode van vijf jaar waarin de inwoners van Suriname mochten kiezen tussen blijven in Suriname, en daarmee automatisch de Nederlandse nationaliteit inruilen voor de Surinaamse, of Nederlander worden onder de voorwaarde dat men migreerde naar Nederland.

in 1979 en 1980 een toename was in de immigratie vanuit Suriname. De aankondiging van het sluiten van de grenzen – de afloop van de overgangsovereenkomst en de invoering van de visumplicht – leidde tot een grote toename vlak voor het sluiten van de markt. Economische problemen en politieke onrust in Suriname veroorzaakten in de jaren negentig een nieuwe toename van migratie naar Nederland (CBS, 2015). Ook tussen (Europees) Nederland en het Caribisch deel van het Koninkrijk vinden er al jaren veel verhuisbewegingen plaats.⁵

Zowel het Nederlandse migratiebeleid als economische factoren in voormalige koloniën zelf hebben invloed gehad op de migratie van en naar voormalige koloniën. Fluctuaties in migratie van en naar Suriname hingen samen met de onafhankelijkheid, maar ook met economische malaise daar. Pieken in de migratie van en naar het Caribisch deel van het Koninkrijk kunnen worden verklaard door economische ontwikkelingen, zoals de sluiting van enkele olieraffinaderijen op Curaçao en Aruba in de jaren tachtig (Oostindie, 2016; Lucassen & Lucassen, 2018).

2.2 Arbeidsmigratie

Werk is in zijn algemeenheid één van de belangrijkste redenen waarom mensen migreren. Voor arbeidsmigranten wordt werk gezien als hun formele migratiemotief, maar ook andere migranten, zoals gezinsmigranten of asielmigranten, nemen de kans op werk mee in hun overwegingen om te migreren (voor asielmigranten, zie Jennissen en van Wissen (2015)). Zoals Borjas (2016) echter benadrukt, zijn mensen veel meer dan enkel arbeiders, en zowel redenen om te migreren als maatschappelijke effecten van migratie reiken verder dan de arbeidsmarkt.

Arbeidsmigratie naar Nederland kent sinds de Tweede Wereldoorlog twee belangrijke perioden: de komst van de ‘gastarbeiders’ en de recente toename van Europese arbeidsmigratie. Tussen 1955 en 1973 kwamen grote aantallen arbeidsmigranten uit met name Spanje, Italië, Marokko en Turkije naar Nederland. De geschiedenis van deze zogeheten gastarbeiders bespreken wij eerst in paragraaf 2.2.1. In de volgende twee paragrafen bespreken we de komst van andere arbeidsmigranten, zowel van binnen (paragraaf 2.2.2) als buiten (paragraaf 2.2.3) de Europese Unie en haar voorlopers. In paragraaf 2.2.4 trekken wij enkele parallellen tussen de gastarbeidersgeschiedenis en hedendaagse arbeidsmigratie naar Nederland. Arbeidsmigratie is van alle tijden en kent periodes van sterke toenames en afnames (Lucassen & Lucassen, 2018). De laatste twintig jaar neemt arbeidsmigratie sterk toe, voornamelijk door de toetreding van een aantal Oost-Europese landen tot de EU.

2.2.1 Gastarbeiders

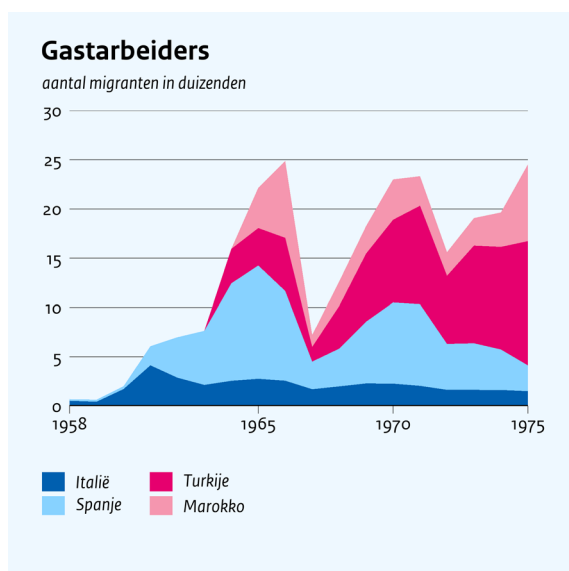
Overheid en werkgevers sloegen vanaf medio jaren vijftig de handen ineen om buitenlandse werknemers aan te trekken, omdat er veel behoefte aan arbeidskrachten was. Na een decennium waarin beleid juist had aangestuurd op emigratie (zie paragraaf 2.6), keerde het tij. Onder druk van grote arbeidstekorten in met name de textielindustrie, metaalindustrie en de mijnbouw, besloten werkgevers en de Nederlandse overheid om buitenlandse werknemers aan te trekken: de gastarbeiders. Dit werd in gang gezet door bilaterale arbeidsverdragen af te sluiten met andere landen. Ook werden er afspraken gemaakt over zaken als maximumaantallen migranten, lonen, arbeidsvoorwaarden en kinderbijslag. Zoals de term ‘gastarbeiders’ al suggereert, was er vanuit beleid sterk de wens dat het om tijdelijke migratie zou gaan: Nederland wilde wel werknemers, maar wilde nadrukkelijk geen immigratieland worden (de Lange, 2007; Bonjour, 2011; Lucassen & Lucassen, 2018).

Tussen 1958 en 1973 migreerden zo'n tweehonderdduizend mensen naar Nederland als gastarbeiders, een deel op uitnodiging van Nederland, maar voor een groot deel ook op eigen initiatief. **Figuur 2.2**

⁵ De zes eilanden die dit deel vormen zijn de Nederlandse gemeenten Bonaire, Saba en Sint Eustatius (Caribisch Nederland), en de onafhankelijke delen van het Koninkrijk: Sint Maarten, Aruba en Curaçao.

illustreert de herkomstlanden van deze gastarbeiders, met een opvallende dip tijdens de recessie van 1967–1968. In eerste instantie kwamen de meeste migranten uit Spanje en Italië, maar in de jaren zestig werden Marokko en Turkije ook belangrijke bronlanden. Hoewel de eerste gastarbeiders actief werden geworven, kwam een groot deel daarna op eigen initiatief naar Nederland. Migratie werd toen nog niet sterk beperkt. Slechts ongeveer een vijfde van alle gastarbeiders kwam tussen 1964 en 1968 via actieve werving naar Nederland; de rest arriveerde spontaan (de Lange, 2007, tabel 3.1; Schoorl, 2011).

Figuur 2.3: Gastarbeiders kwamen aanvankelijk vooral uit Italië en Spanje, later vaker uit Turkije en Marokko

Bron: CBS

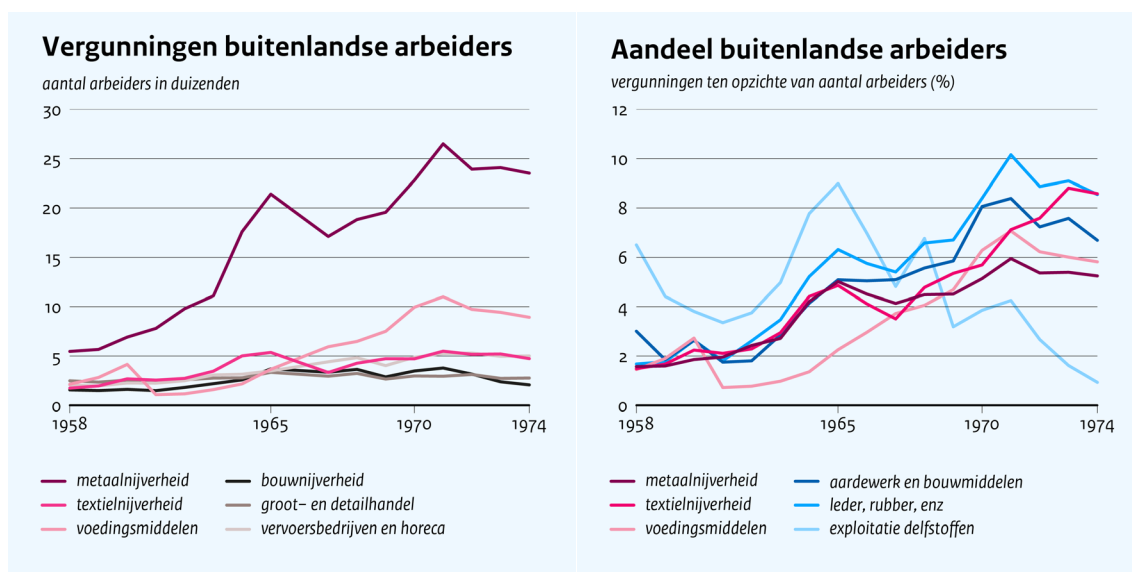
Gastarbeid was geconcentreerd in een beperkt aantal bedrijfstakken, met name in de maakindustrie en deels in de mijnbouw. Figuur 2.4 toont het aantal werkvergunningen per jaar per bedrijfstak, gebaseerd op historische CBS-gegevens.⁶ De linkerfiguur illustreert het absolute aantal werkvergunningen voor de zes bedrijfstakken met de hoogste aantallen, terwijl de rechterfiguur het relatieve percentage buitenlandse werknemers voor diezelfde zes bedrijfstakken weergeeft.⁷ In de absolute aantallen springt de metaalindustrie eruit – begin jaren zeventig waren hier circa vijftienduizend buitenlandse arbeiders actief – maar dit betrof sowieso een zeer grote bedrijfstak. Gekeken naar het relatieve aandeel buitenlandse arbeidskrachten, loopt dit in een aantal bedrijfstakken op tot 5% à 10% begin jaren zeventig.⁸

⁶ De bronnen hiervoor zijn CBS-publicaties uit de betreffende jaren, te weten: Sociale en Economische Maandstatistieken, Maandstatistieken van de Industrie, Maandstatistieken van de Bouwnijverheid en Maandstatistieken van de Handel (edities 1958–1988). Omdat Italianen vanaf 1968 zonder werkvergunning konden werken in Nederland is de reeks voor Italië mogelijk een onderschatting.

⁷ De cijfers die in figuur 2.4 worden getoond wijken overigens af van die in figuur 2.5. Dit komt doordat figuur 2.4 uitgaat van werkvergunningen, terwijl in figuur 2.5 het gaat om personen die ingeschreven stonden bij Nederlandse gemeentes.

⁸ De bedrijfstak delfstoffenwinning kent een enigszins atypisch verloop. Dit heeft te maken met de sluiting van de Nederlandse kolenmijnen tussen 1965 en 1974. Tot die tijd waren er relatief veel buitenlandse arbeidskrachten actief in deze bedrijfstak. Na de sluiting van de kolenmijnen bestond de bedrijfstak delfstoffenwinning voornamelijk uit de winning van aardgas, een activiteit die sowieso veel minder arbeidsintensief is, en waar daarnaast ook minder gebruik werd gemaakt van buitenlandse arbeidskrachten. De daling van het aantal Spaanse arbeidsmigranten na 1967 is overigens niet aan de delfstoffenwinning gerelateerd: ook begin jaren zestig was minder dan 10% van de Spaanse gastarbeiders actief in deze bedrijfstak.

Figuur 2.4: Veel gastarbeiders waren werkzaam in de maakindustrie

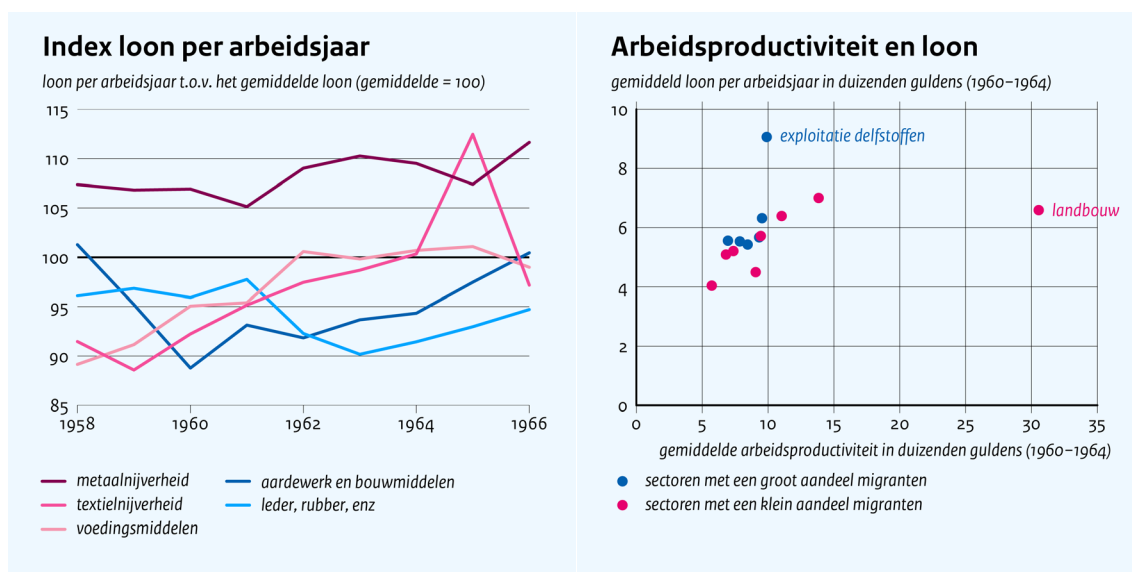
Bron: CBS Sociale en Economische Maandstatistieken

In bedrijfstakken met relatief veel gastarbeiders was vaak sprake van lage arbeidsproductiviteit en lonen, al was dat niet overall het geval. Vooral in sectoren als 'leder, rubber, enz.' en de textielindustrie lagen de lonen onder het gemiddelde (zie Figuur 2.5, links).⁹ Maar dit was niet voor alle bedrijfstakken met veel gastarbeiders het geval: zo lag het loonniveau in de metaalindustrie juist boven het gemiddelde. Dit illustreert dat lage lonen niet noodzakelijkerwijs de hoofdreden hoeven te zijn geweest waarom werkgevers gastarbeiders aantrokken: de wens om vacatures in krapteberoepen te vullen, zal vaak leidend zijn geweest. De gebruikte data betreffen overigens de lonen van *alle* werknemers, niet alleen die van buitenlandse werknemers.¹⁰ Ook was de arbeidsproductiviteit in sectoren met veel gastarbeiders relatief laag. Figuur 2.5 (rechts) toont het gemiddelde loon en de gemiddelde arbeidsproductiviteit per bedrijfstak, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen bedrijfstakken met veel en weinig gastarbeiders. Hoewel de meeste sectoren met gastarbeiders een lage productiviteit hadden, gold dit ook voor enkele andere bedrijfstakken waar juist weinig gastarbeiders werkzaam waren.

⁹ De bronnen hiervoor zijn dezelfde als vermeld in voetnoot 6.

¹⁰ In de bedrijfstak 'exploitatie delfstoffen' lag het gemiddelde loonniveau nog aanzienlijk hoger: ongeveer een factor 1,5 boven het Nederlandse gemiddelde. Naast het atypische verloop van deze bedrijfstak (zie voetnoot 8) kan dit ook liggen in de aard van het werk: de kolonmijnbouw was fysiek buitengewoon belastend en hier zal een vergoeding tegenover hebben gestaan.

Figuur 2.5: In sectoren met veel gastarbeiders waren lonen en arbeidsproductiviteit vaak lager dan het gemiddelde.

Bron: CBS Sociale en Economische Maandstatistieken, Nationale Rekeningen

Noot: In de rechterfiguur hanteren hier de korte periode 1960-1964 wegens breuken in de data in 1959 en 1965.

De mogelijkheden voor arbeidsmigratie namen af door aanscherping van het migratiebeleid en afnemende arbeidsvraag, maar veel gastarbeiders bleven in Nederland.

In 1967, tijdens een korte recessie, werden de mogelijkheden voor arbeidsmigratie beperkt. Hoewel er nog steeds gastarbeiders werden geworven, werd spontane komst niet meer toegestaan (de Lange, 2007). De komst van gastarbeiders daalde verder vanaf de jaren zeventig door de afnemende vraag naar buitenlandse arbeidskrachten als gevolg van de oliecrisis.¹¹ Hierdoor werd het moeilijker voor gastarbeiders om heen en weer te pendelen voor werk, waardoor velen ervoor kozen in Nederland te blijven uit angst niet opnieuw binnen te kunnen komen als ze naar hun land van herkomst zouden terugkeren. Keerden voorheen nog veel gastarbeiders terug naar het land van herkomst, nu besloten velen in Nederland te blijven (WRR, 2001; Lucassen & Lucassen, 2018). Deze timing verklaart mede waarom er veel meer Turkse en Marokkaanse gastarbeiders (die begin jaren zeventig de grootste groep vormden) in Nederland zijn gebleven dan Italiaanse en Spaanse gastarbeiders (die tot het begin van de jaren zestig dominant waren). Ook de welvaartsstijging in Italië en Spanje droeg bij aan de terugkeer van immigranten naar hun herkomstland (Lucassen & Lucassen, 2018).

De economische neergang van begin jaren zeventig vormde een keerpunt: veel van de bedrijfstakken waarin gastarbeiders werkzaam waren, slonken en de werkloosheid onder deze groep nam snel toe. De oliecrisis van 1973 betekende het einde van de sterke naoorlogse economische groei. Ook leidde die tot een afname van de arbeidsvraag, vooral in de industrie, versneld door globalisering. Deze de-industrialisering, na de eerdere sluiting van kolenmijnen, resulteerde in krimpende bedrijfstakken waarin gastarbeiders werkten in de jaren zeventig en tachtig.¹² De werkloosheid in Nederland steeg, vooral onder migranten: onder Marokkanen bedroeg de werkloosheid in de jaren tachtig ongeveer 40% (Lucassen & Lucassen, 2018, p. 164). Historici spreken naar aanleiding van deze periode soms van het ‘gastarbeidertrauma’: de collectieve herinnering aan deze ongelukkige afloop van de gastarbeidersgeschiedenis zou bepalend zijn geworden voor het migratiedebat in de decennia daarna (Engbersen, 2003; de Lange & Doomernik, 2004; Kremer, 2013).

De Nederlandse ervaring met de gastarbeiders staat niet op zichzelf. Van Mol en de Valk (2016) en de Haas et al. (2018) beschrijven hoe de komst van gastarbeiders uit Turkije en Marokko in grote lijnen vergelijkbaar

¹¹ Dat immigratie vanuit Turkije en Marokko ook na 1973 hoog blijft, komt vooral door de toename van gezinsmigratie; zie paragraaf 2.3.

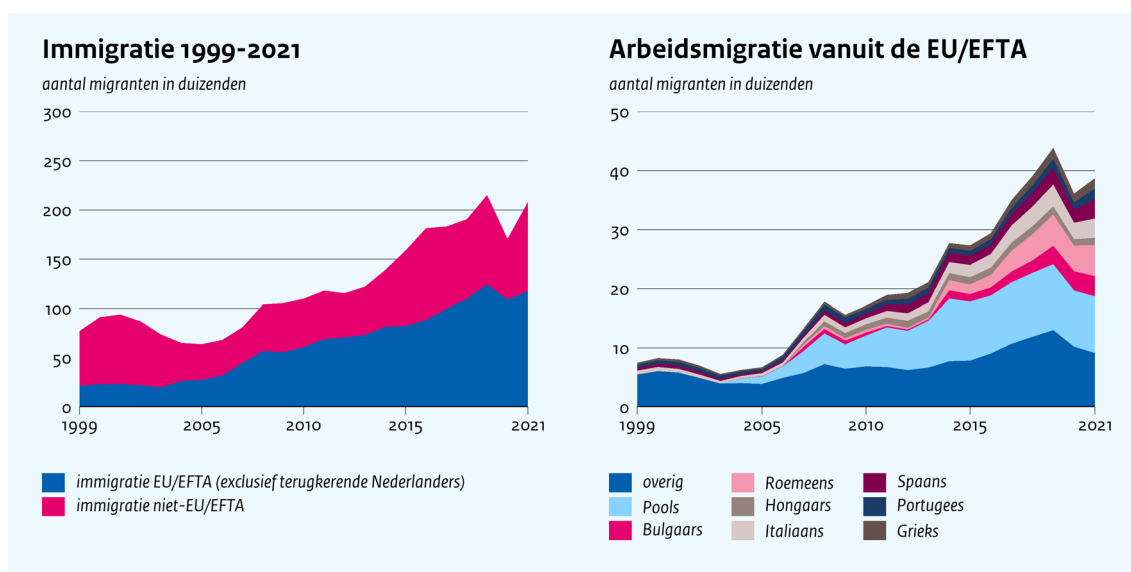
¹² Zo halveerde ongeveer de reële toegevoegde waarde van de bedrijfstak ‘Textiel-, kleding- en lederindustrie’ tussen 1969 en 1985 (eigen berekeningen op basis van de Nationale Rekeningen).

verliep in West-Europese landen. In Duitsland werd bijvoorbeeld in de vroege jaren zeventig een formeel verbod op gastarbeiders afgekondigd, waardoor het dilemma om te blijven voor gastarbeiders daar nog urgenter werd dan in Nederland. Desondanks bleven niet-Europese migranten naar heel West-Europa komen, deels door familiehereniging, ondanks economische problemen en het einde van gastarbeidersprogramma's in de vroege jaren zeventig. De neergang van bedrijfstakken waar veel gastarbeiders actief waren, was geen exclusief Nederlandse ervaring; de-industrialisatie onder invloed van globalisering was een algemeen fenomeen in West-Europa. In Nederland werd dit proces wel enigszins versneld door de sluiting van kolenmijnen en door de *Dutch Disease*, waarbij grote inkomsten uit natuurlijke hulpbronnen zoals olie of gas leidden tot een sterkere nationale munteenheid, wat andere economische sectoren minder competitief maakt op de internationale markt (Buitier & Purvis, 1980).

2.2.2 Europese arbeidsmigratie

In de loop der jaren is het voor een toenemende groep Europese burgers steeds gemakkelijker geworden om binnen Europa te migreren. De eerste formele stappen richting vrij verkeer van werknemers werden gezet in 1957, toen zes lidstaten – waaronder Nederland – de EEG oprichtten. Ondanks afnemende migratiemogelijkheden voor arbeiders van buiten Europa in de jaren zeventig, bleef vrij verkeer binnen de EEG stevig overeind. De overgang naar de EU, het Schengenakkoord en de uitbreiding van het aantal lidstaten hebben geleid tot een toenemende mobiliteit binnen Europa. Overigens maken ook Nederlanders zelf veelvuldig gebruik van die mobiliteit: naar schatting zijn ca. zeshonderdduizend Nederlanders momenteel woonachtig in andere EU-lidstaten (Ekamper, 2023).

Figuur 2.6: Met name immigratie uit EU/EFTA gestegen

Bron: CBS.

Noot: De linkerfiguur betreft alle vormen van immigratie; de rechterfiguur betreft alleen arbeidsmigratie.

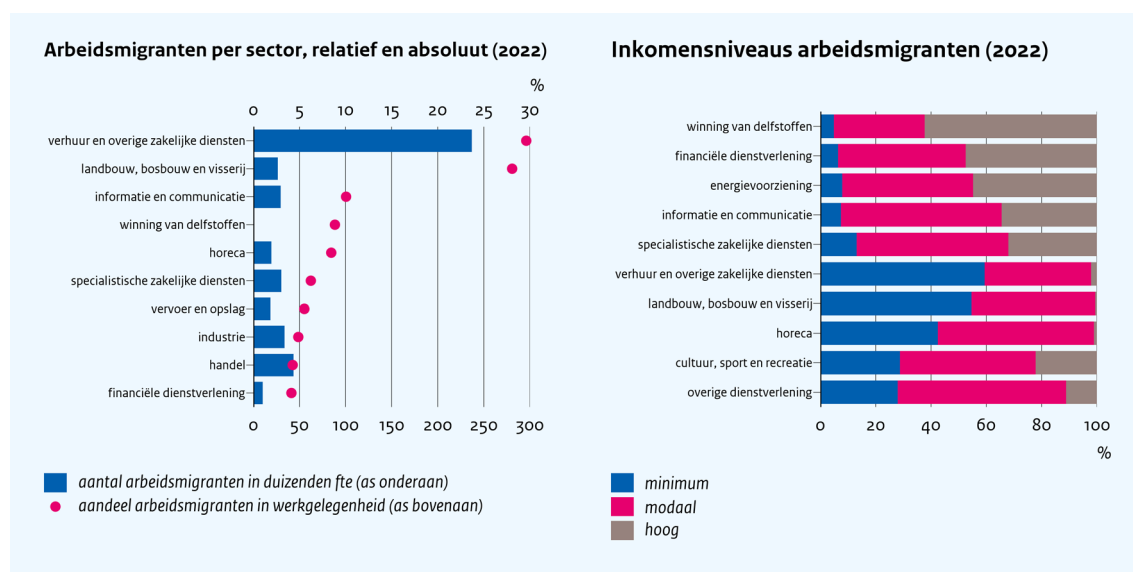
De geleidelijke EU-uitbreiding vanaf het begin van deze eeuw heeft sterk bijgedragen aan de toename van jaarlijkse migratie. Figuur 2.6 (links) toont dat met name immigratie vanuit de EU/EFTA verantwoordelijk is voor de positieve trend in immigratie de afgelopen twee decennia.¹³ Voor arbeidsmigratie zijn vooral recent toegetreden Midden- en Oost-Europese EU-landen verantwoordelijk, zoals Polen, Bulgarije, Roemenië en Hongarije. De toename wordt verklaard door de combinatie van een grote vraag naar arbeid in Nederland en de bereidheid van mensen om naar Nederland te komen vanwege betere kansen en hogere lonen. Ook is er een toename in immigratie uit Zuid-Europese landen zoals Italië, Portugal en Spanje, waar hogere

¹³ De vier niet-EU landen Liechtenstein, Noorwegen, IJsland en Zwitserland vormen samen de EFTA, de European Free Trade Association. EFTA-landen kennen ook vrij verkeer van werknemers en worden daarom in het kader van migratiedata in dezelfde categorie beschouwd als EU-landen.

werkloosheid heerst en de lonen relatief lager zijn (Eurostat, [link](#)). Volgens de Nederlandse Bond van Bemiddelings- en Uitzendondernemingen (NBBU) waren er in 2022 naar schatting in totaal 984 dzd arbeidsmigranten in Nederland (NBBU, 2024).¹⁴ Ongeveer 62% van de Europese arbeidsmigranten is man. Niet alle arbeidsmigranten staan geregistreerd in de gemeentelijke basisadministratie; circa 250 duizend van hen vallen buiten de administratie (Strockmeijer, 2020). Deze laatste groep betreft vooral seizoenarbeiders: alleen een migrant die de intentie heeft om langer dan vier maanden in Nederland te verblijven, moet zich laten inschrijven in de gemeentelijke basisadministratie.

De EU-uitbreiding van 2004 leidde tot meer migratie naar Nederland dan verwacht. Het CPB schatte in 2004 dat hierdoor in 2004–2006 tussen 3,5 dzd en 8,5 dzd extra immigranten per jaar voor minstens vier maanden verblijf naar Nederland zouden komen, met een voorspelde geleidelijke daling na 2006 (CPB, 2004).¹⁵ Het aantal seizoenarbeiders zou volgens deze raming constant blijven op 10 duizend per jaar. Het aantal immigranten lag in 2004–2006 aan de bovenkant van (maar dus binnen) de bandbreedte die CPB had gegeven. Maar na 2006 bleef deze vorm van immigratie stijgen, tot 25 duizend in 2008, en het aantal seizoenarbeiders steeg zelfs spectaculair tot 65 duizend in 2007 en 100 duizend in 2010 (CPB, 2011; Weltevreden et al., 2009). Dit verschil met de raming werd deels toegeschreven aan meetproblemen en de focus op langdurige migratie in de wetenschappelijke literatuur. De dynamiek van de open grenzen binnen de EU werd sterk onderschat. Daarbij speelde mogelijk ook de goede reputatie van Poolse werknemers een rol. Uit onderzoek naar discriminatie op de Nederlandse arbeidsmarkt, blijkt voor vrijwel alle nationaliteiten sprake van aanzienlijke discriminatie, maar niet voor Polen, mogelijk als gevolg van de geringe culturele en religieuze afstand die werkgevers tot hen ervaren (Thijssen et al., 2021).

Figuur 2.7: Europese arbeidsmigranten zijn geconcentreerd in enkele sectoren en hebben vaak een laag inkomen

Bron: SEO.

Noot: In de rechterfiguur betreft “minimum”: personen die per maand minder verdienen dan het maandelijkse minimumloon, “modaal” personen die meer dan het minimum verdienen, maar minder dan de grens voor de kennismigrantenregeling, en “hoog” personen voor wie het maandelijkse inkomen (en de leeftijd) correspondeert met de hoogte van de grens voor kennismigrantenregeling.

¹⁴ Het gaat hierbij om het aantal aanwezige migranten. In figuur 2.6 gaat het om het jaarlijkse aantal personen dat komt en vertrekt. Dit onderscheid verklaart het verschil in grootteorde tussen de genoemde getallen.

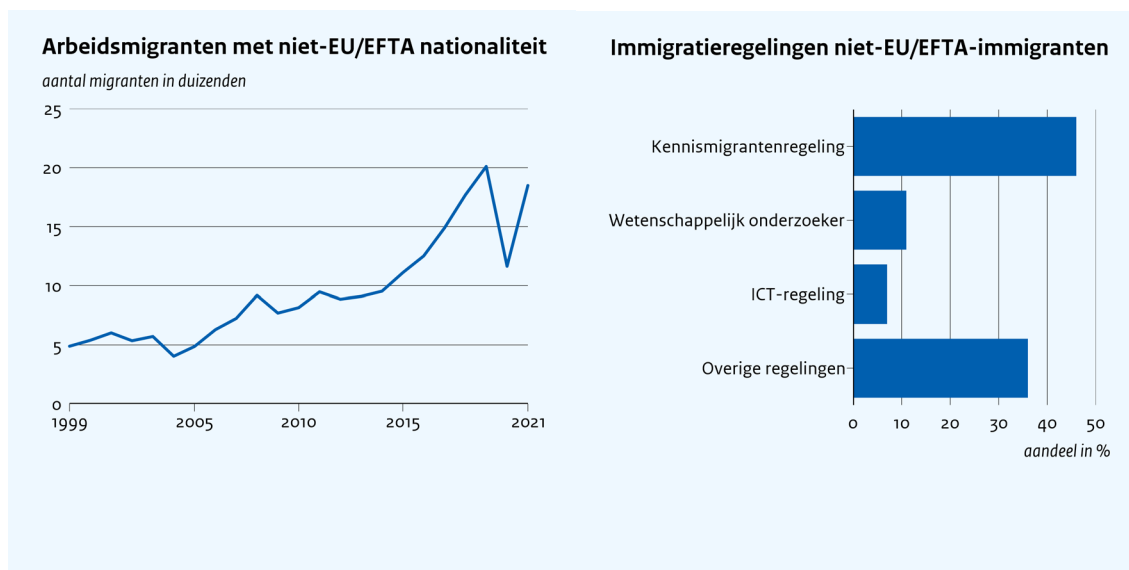
¹⁵ In 2004 traden tien nieuwe lidstaten toe. Naast acht Midden- en Oost-Europese landen – Tsjechië, Estland, Hongarije, Letland, Litouwen, Polen, Slowakije en Slovenië – traden ook Cyprus en Malta toe.

Arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa (MOE) komen vaak via uitzendbureaus naar Nederland en hebben relatief lage inkomens. Ongeveer de helft van de arbeidsmigranten uit MOE-landen komt naar Nederland via uitzendbureaus (NBBU, 2024). Deze bureaus helpen niet alleen bij het vinden van werk, maar regelen ook huisvesting en andere zaken voor de migranten. Figuur 2.7 (links) illustreert de bedrijfstakken waarin ze werken en hun inkomens. Onder de bedrijfstak ‘verhuur en overige zakelijke diensten’ vallen onder meer alle werknemers die via uitzendbureaus werkzaam zijn. Zoals figuur 2.7 (rechts) toont ligt het inkomensniveau van arbeidsmigranten juist in de bedrijfstakken waar veel arbeidsmigranten werkzaam zijn relatief laag. Velen van hen zijn werkzaam in sectoren zoals de industrie, vervoer en opslag, en land- en tuinbouw (Vervliet & Klinker, 2023). Vaak betreft het seizoensgebonden arbeid, waarbij ze tijdelijk in Nederland verblijven en na afloop van het seizoen terugkeren naar hun thuisland. Er zijn ook Europese arbeidsmigranten die naar Nederland komen voor werk in sectoren zoals ICT, techniek of wetenschap, waar specifieke vaardigheden en expertise gevraagd worden.

2.2.3 Buiten-Europese arbeidsmigratie na de jaren zeventig

Voor arbeidsmigranten met een hoog inkomen hanteert Nederland een uitnodigend beleid. Het kennismigrantenbeleid, ontwikkeld om meer hooggeschoolde arbeidsmigranten aan te trekken, werd in 2004 geïntroduceerd met de Kennismigrantenregeling. Dit programma vereenvoudigde de toelatingsprocedure en stelde een minimumsalaris als toelatingcriterium vast. Hoewel de EU in 2008 het 'Blue Card'-systeem introduceerde voor hoogopgeleide werknemers van buiten de EU, blijkt de Nederlandse kennismigrantenregeling over het algemeen aantrekkelijker te zijn (IND, 2009). Daarnaast zijn er aparte regelingen, zoals voor startups, die de overgang naar Nederland vergemakkelijken (de Lange & Avontuur, 2020).

Figuur 2.8: Migranten van buiten de EU zijn meestal kennismigranten; aantal stijgt

Bron: CBS, Migration dashboard

Kennismigranten zijn geconcentreerd in een klein aantal bedrijfstakken. Veel kennismigranten werken in de ICT, wetenschap, financiële dienstverlening en consultancy's. Denk hierbij aan ingenieurs die bij ASML werken of aan IT-specialisten. Het gunstige Nederlandse vestigingsklimaat voor kenniswerkers (zoals de 30%-faciliteit) zorgt voor aantrekkingskracht in bedrijfstakken met een hogere toegevoegde waarde. Techbedrijven zoeken actief naar buitenlandse ingenieurs vanwege de krapte op de Nederlandse arbeidsmarkt.

Voor personen buiten de EFTA/EU die niet in aanmerking komen voor de kennismigrantenregeling, zijn de mogelijkheden om voor werk naar Nederland te komen beperkt. Figuur 2.8 rechts toont via welke immigratieregelingen niet-EU/EFTA-migranten in 2021 naar Nederland zijn gekomen. Ruim de helft van hen is via de kennismigrantenregeling gekomen. Daarbij is een noemenswaardig deel als wetenschappelijk onderzoeker of via de zogeheten Intra-Corporate-Traineeship (ICT)-regeling binnengekomen (Guild, 2018). Tot

slot zijn er ook enkele andere regelingen om buiten-Europese arbeidsmigranten aan te trekken die niet voor de eerdergenoemde regelingen in aanmerking komen. Vanwege de als groot ervaren obstakels die hierbij komen kijken – onder meer de arbeidsmarkttoets – maken Nederlandse werkgevers hiervan beperkt gebruik (de Lange, 2023).

2.2.4 Gastarbeiders: lessen voor nu?

De geschiedenis van de gastarbeiders kent een aantal parallellen met de hedendaagse discussie over arbeidsmigratie. In Nederland en in omliggende landen is de afgelopen jaren de arbeidsmarkt bijzonder krap; werkgevers in diverse branches geven aan zeer moeilijk alle vacatures vervuld te krijgen. Om deze reden klinken er ook regelmatig oproepen om op grotere schaal arbeidsmigranten aan te trekken van buiten de EU. En zoals beschreven zijn sommige bedrijfstakken ook nu al sterk afhankelijk van, voornamelijk Europese, arbeidsmigranten. Als we kijken naar de gastarbeidersgeschiedenis in het licht van hedendaagse discussies, welke parallellen zien we dan, en waar zijn duidelijke verschillen? En kunnen we lessen trekken voor het heden uit de ervaringen van de jaren vijftig, zestig en zeventig?

Zowel toen als nu spelen werkgevers(organisaties) een belangrijke rol bij het initiëren van arbeidsmigratie. Zoals gezegd kwamen de eerste cohorten gastarbeiders naar Nederland dankzij actieve werving vanuit werkgevers en de Nederlandse overheid, waarna ook grote groepen andere gastarbeiders op eigen gelegenheid volgden. Zoals beschreven in Lucassen en Lucassen (2018, h. 4) speelden industriële ondernemingen een belangrijke rol bij het aantrekken van gastarbeiders. Ook nu spelen werkgevers een belangrijke rol in het initiëren van migratie. Voor buiten-Europese arbeidsmigranten, onder wie kennismigranten, is dit wettelijk zo geregeld: arbeidsmigranten kunnen pas toegang krijgen als hun werkgevers hiervoor de aanvraag voor een werk- en/of verblijfsvergunning medeondertekenen. Bij Europese arbeidsmigratie valt met name de grote rol van uitzendbureaus op.

Een andere in het oog springende parallel tussen hedendaagse Europese arbeidsmigranten en de vroegere gastarbeiders, is dat deze oververtegenwoordigd zijn in beroepen met relatief onaantrekkelijke arbeidsvoorwaarden. Gastarbeiders in de jaren vijftig tot zeventig waren vaak werkzaam in fysiek zware beroepen waar de lonen laag lagen. Bij de werving werd ook specifiek gezocht naar migranten die dit type werk wilden doen, wat in de praktijk betekende dat velen van hen laaggeschoold en laaggeletterd waren. Piores (1979) theorie van duale arbeidsmarkten is mede op deze geschiedenis gestoeld: de theorie dat arbeidsmigranten veelal werkzaam zijn op posities waartoe de autochtone bevolking in sterke mate niet bereid is, gegeven de hoogte van de beloning. Ook bij hedendaagse Europese arbeidsmigranten in Nederland zien we dat deze vaak laagbetaald zijn, flexibele contracttypes hebben en fysiek belastend werk doen. Zowel toen als nu vervullen arbeidsmigranten dus geregeld rollen waarvoor (te) weinig Nederlanders te vinden zijn.

Een gemene deler tussen toen en nu is de wens om arbeidsmigranten vooral tijdelijk aan te trekken. Nederland wilde geen migratieland worden, en daarom was het vanuit de politiek niet de wens dat gastarbeiders zich hier permanent zouden vestigen en/of hun gezin zouden laten overkomen (Bonjour, 2011). Ook nu richten veel beleidsdiscussies zich op tijdelijke of ‘circulaire’¹⁶ migratie.¹⁷ Zoals hierboven besproken, besloot een aanzienlijk deel van de gastarbeiders in Nederland te blijven, juist nadat in 1973 mogelijkheden voor tijdelijke migratie werden beperkt.¹⁸ Ook nu valt te verwachten dat weliswaar veel tijdelijke migranten zullen terugkeren naar hun land van herkomst, maar ook een aanzienlijke groep zich hier permanent zal willen vestigen. Wel is sinds de jaren zeventig de toegang tot het sociale vangnet voor (recente) migranten beperkt, wat een effect zou kunnen hebben op hun verblijfsduur (zie paragraaf 3.2.2).

¹⁶ Circulaire migratie is een term die duidt op het meermaals immigreren en weer emigreren van één en dezelfde persoon. Voor het herhaaldelijk tijdelijk aantrekken van verschillende migranten is het gebruik van de term ‘circulair’ dus sec gezien onjuist.

¹⁷ Zie bijvoorbeeld de recente adviezen van Clingendael (Sie Dhian Ho et al., 2021) en de Adviesraad Migratie (de Beer et al., 2023).

¹⁸ Over de hele groep gastarbeiders gezien is het merendeel teruggekeerd. Maar van de latere cohorten van 1972 en 1973 is ongeveer de helft van de Turkse en Marokkaanse gastarbeiders gebleven (CBS, 2004), en een groot deel van de hierop volgende gezinsmigratie betrof ook permanente vestiging.

Tot slot dient te worden opgemerkt dat veel gastarbeiders destijds werden aangetrokken voor beroepen waarnaar de vraag in de jaren daarna aanzienlijk zou krimpen. Veel gastarbeiders waren werkzaam in laaggeschoolde beroepen in de maakindustrie en de mijnbouw. Vanaf de jaren zeventig krompen deze branches snel: Nederland de-industrialiseerde, door een combinatie van oliecrises, globalisering en de zogeheten *Dutch disease* (zie paragraaf 2.2.1). Tegelijkertijd was het voor veel gastarbeiders moeilijk om in andere beroepen werk te vinden, gezien hun beperkte opleiding. Toen gastarbeiders hun baan verloren, investeerde de overheid weinig in omscholing of het leren van de Nederlandse taal; het alternatief van instroom in de sociale zekerheid werd verkozen (Bonjour, 2011). Hierop volgde een hoge mate van werkloosheid onder deze groep die weinig kans had op ander werk. Dit was dus het gevolg van juist de combinatie van de sectorverschuiving binnen de Nederlandse economie en het feit dat veel gastarbeiders zich permanent hadden gevestigd.

Voor het heden biedt deze geschiedenis een aantal inzichten. Het aantrekken van migranten voor beroepen met een tekort aan arbeidskrachten biedt een tijdelijke oplossing, maar wanneer het gaat om beroepen waarvan de vraag waarschijnlijk binnen enkele jaren afneemt, vormt dit een risicovolle strategie. Het is daarom wenselijk om arbeidsmigranten aan te trekken die vooral vaardigheden met zich meebrengen waar in de toekomst ook nog vraag naar zal zijn. (Arbeids-)migratiebeleid moet daarom consistent zijn met de (gewenste) richting waarin de Nederlandse economie – en de vraag naar arbeid – zich zal ontwikkelen. Tegelijkertijd illustreert deze geschiedenis dat de vraag naar arbeid snel kan omslaan: de precieze aard van de beroepen waarnaar vraag zal zijn, laat zich moeilijk voorspellen. Daarom is het raadzaam om te zorgen voor langdurige inzetbaarheid van migranten, zodat zij in de toekomst goed zijn (om-) te scholen naar andere beroepen.

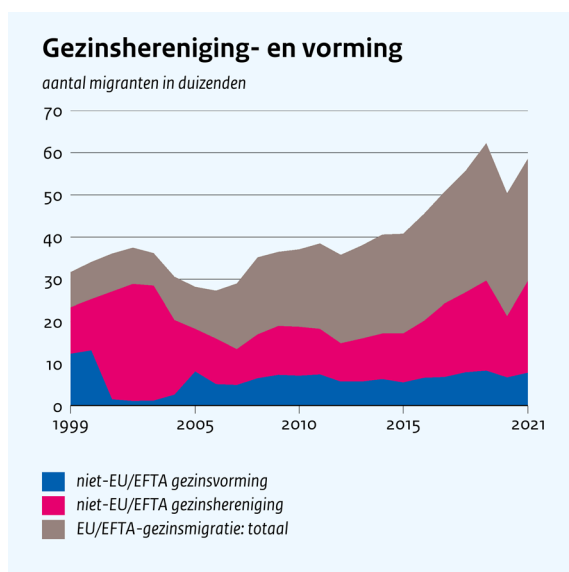
2.3 Gezinsmigratie

Gezinsmigratie vormt de grootste categorie immigratie in Nederland en heeft een aanzienlijke invloed gehad op de bevolkingsgroei. Gezinsmigratie bestaat uit twee hoofdcomponenten: gezinsvorming en gezinshereniging. Bij gezinsvorming gaat het om immigranten die als partner van een Nederlandse ingezetene naar Nederland komen, terwijl gezinshereniging gaat om familieleden van eerdere immigranten. Sinds 2000 betreft ongeveer een derde van het jaarlijkse aantal nieuwe migranten gezinsmigratie. Van de gezinsmigranten is na tien jaar nog ruim de helft aanwezig in Nederland. Als er gekeken wordt naar de immigranten die tien jaar na aankomst nog in Nederland aanwezig zijn, dan vormt gezinsmigratie met 46 procent de grootste groep (van Sonsbeek et al., 2023). Internationaal gezien zijn gezinsmigranten ook de omvangrijkste groep migranten (OECD, 2017). Binnen de categorie gezinshereniging vormen partners en kinderen van eerdere arbeidsmigranten de grootste component (van Winden, 2023).¹⁹

Sinds 1999 is het jaarlijkse aantal gezinsmigranten bijna verdubbeld; deze toename komt voornamelijk door gezinsmigratie van binnen de EU. Het grootste deel van de gezinsmigranten was in de periode voor 1999 afkomstig van buiten de EU. In 1999, het eerste jaar waarover gedetailleerde cijfers over gezinsmigratie beschikbaar zijn bij het CBS, was een kwart van de gezinsmigranten afkomstig uit de EU en drie kwart van daarbuiten, waarbij gezinsvorming en gezinshereniging ongeveer even grote aandelen hadden. Vooral de komst van arbeidsmigranten uit Oost-Europa heeft geleid tot aanzienlijke gezinsmigratie. Tegenwoordig komt ongeveer de helft van de gezinsmigranten uit EU-landen (Figuur 2.9).

¹⁹ Mensen die in het kader van gezinshereniging komen als partner/kinderen van asielmigranten worden ook wel 'nareizigers' genoemd. In de CBS-data worden nareizigers deels als gezinsmigranten, en deels als asielmigranten, geclassificeerd. Tot 2020 classificeerde het CBS nareizigers die meer dan een jaar na de oorspronkelijke asielmigrant arriveerden als gezinsmigrant, en zij die al sneller volgden als asielmigrant. Vanaf 2020 classificeert het CBS in principe alle nareizigers als asielmigranten ([link](#)).

Figuur 2.9: Ongeveer de helft van de gezinsmigranten komt van buiten de EU, het merendeel voor gezinshereniging

Bron: CBS

Noot: binnen de EU kan geen onderscheid gemaakt worden tussen gezinsvorming en gezinshereniging. Het CBS heeft voor de jaren 2001-2003 geen goed onderscheid tussen de categorieën gezinsvorming/gezinshereniging beschikbaar; de figuur is om die reden voor die jaren enigszins vertekend.

Het beleid rond gezinsmigratie is sinds 1955 aanzienlijk veranderd, met fluctuaties in de strengheid ervan. Aanvankelijk waren er nauwelijks mogelijkheden voor gastarbeiders om hun gezin mee te laten komen, maar na de jaren zestig werden de regels geleidelijk versoepeld. In de jaren negentig werden de eisen weer strenger, onder meer door inkomens- en leeftijdseisen en strengere controle op schijnhuwelijken (Bonjour, 2011). Bonjour beschrijft de paradox van het migratiebeleid in West-Europa, waarbij landen die oorspronkelijk geen immigratielanden wilden worden, toch beleid hebben gevoerd dat migratie op een aanzienlijke schaal mogelijk heeft gemaakt. Volgens Bonjour (2011) kan deze paradox verklaard worden door drie cruciale factoren. Ten eerste werd onderschat hoeveel gastarbeiders zich blijvend zouden vestigen, wat werd versterkt door een groot aandeel huwelijken met buitenlandse partners door tweedegeratiemigranten. Ten tweede waren volgens Bonjour de inschattingen van de effecten van gastarbeid – zowel de bijdrage aan de economie als de maatschappelijke integratie – achteraf gezien te optimistisch. Ten derde speelden ook niet-economische afwegingen – zoals normen omtrent het gezinsleven – een rol in het Nederlandse beleidsproces.

Gezinsmigratie wordt meestal niet direct door de economie van het bestemmingsland bepaald, maar het heeft wel veel te maken met werkgerelateerde migratie. Aangezien veel gezinsmigranten meekomen met migranten die vanwege werk migreren, hebben economische ontwikkelingen indirect ook een wezenlijke invloed op gezinsmigratie (OECD, 2017). Ook is beleid omtrent gezinsmigratie een relevante factor in de keuze van asielmigranten voor het land waarin zij zich willen vestigen (Brekke et al., 2023).

2.4 Asielmigratie

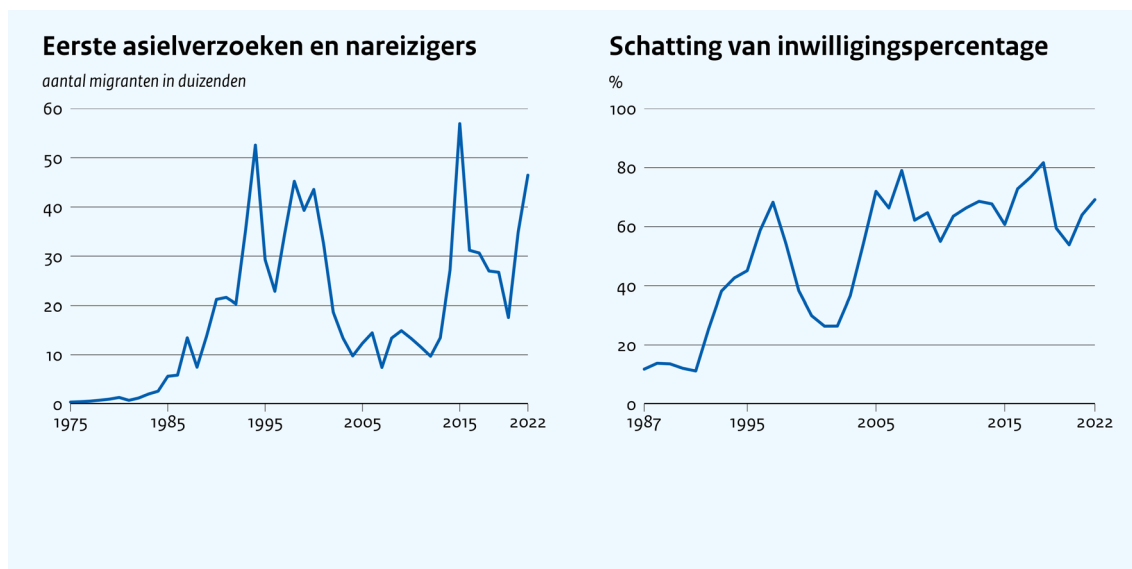
Asielmigratie was lange tijd geen groot fenomeen in Nederland. Tot halverwege de jaren tachtig kwamen jaarlijks hooguit enkele duizenden asielmigranten aan. De meest opvallende pieken in deze periode waren de komst van circa drieduizend vluchtelingen uit Hongarije in 1956 en ongeveer duizend vluchtelingen uit Tsjechoslowakije in 1968. Los van deze twee jaren bereikte het aantal asielaanvragen pas in 1980 een aantal van duizend, waaronder aanvragen uit Vietnam (Grütters, 2003). Vanaf medio jaren tachtig begon het aantal asielaanvragen gestaag toe te nemen, van ongeveer zesduizend in 1985 tot enkele tienduizenden in de jaren negentig. Ongeveer een derde van deze aanvragen werd ingewilligd (Nicolaas & Sprangers, 2007). De herkomst van deze asielmigranten was zeer divers, waarbij naast Joegoslavië ook landen als Somalië, Iran, Sri Lanka,

Roemenië en Irak belangrijke herkomstlanden waren (Böcker & Havinga, 1998). Sinds medio jaren negentig is er geen eenduidige trend waarneembaar in het aantal asielaanvragen. Opvallend zijn vooral de grote schommelingen in dit aantal, sterk gekoppeld aan de intensiteit van conflicten in bepaalde landen van herkomst. Hierbij leidden conflicten in regio's zoals het Midden-Oosten en de Hoorn van Afrika tot een groot aantal asielaanvragen, terwijl conflicten in Sub-Sahara Afrika dat nauwelijks deden (Lucassen, 2018).

In recente jaren krijgt Nederland ongeveer evenveel asielaanvragen per inwoner als het Europees gemiddelde: ongeveer 4% van de aanvragen binnen de EU. Nederland wijst echter iets meer asielverzoeken toe dan andere Europese landen: het Nederlandse aandeel van de toegewezen aanvragen binnen de EU is ongeveer 5%. Dit verschil kan worden toegeschreven aan verschillen in nationaliteiten van de asielzoekers en de subgroepen daarbinnen (Ministerie van Justitie en Veiligheid, 2022), in het bijzonder doordat in Nederland relatief veel asielaanvragen komen van mensen uit onveilige herkomstlanden zoals Syrië, Jemen, Somalië en Eritrea (Vluchtelingenwerk Nederland, 2023). Dit komt mogelijk doordat in Nederland al gemeenschappen bestaan uit deze landen. Asielaanvragen en -toewijzingen zijn ongelijk verdeeld binnen de EU, waarbij de meeste Oost-Europese landen zoals Polen nauwelijks aanvragen ontvangen. Andere landen, in het bijzonder Duitsland, krijgen juist veel meer asielaanvragen dan gemiddeld. Sinds 1980 is het asielbeleid zowel in Nederland als in andere Europese landen steeds strenger geworden (Brekke et al., 2023; Jennissen & van Wissen, 2015). Voor Nederland blijkt dit onder andere doordat relatief veel landen de status van 'veilige landen van herkomst' krijgen (Eekelschot et al., 2024).

Asielmigratie bedraagt zo'n 12% van de jaarlijkse immigratie, maar van alle typen migratie leidt asielmigratie het vaakst tot langdurige vestiging. Asielmigranten hebben van alle categorieën migranten (naar migratiemotief) de langste verblijfsduur: van de asielmigranten is na tien jaar nog ongeveer driekwart aanwezig in Nederland. Met 23% vormen zij dan ook de op één na grootste groep (naar migratietype) onder de immigranten met een verblijfsduur van minstens tien jaar (van Sonsbeek et al., 2023). Hierdoor levert asielmigratie een iets grotere bijdrage aan de bevolkingsgroei dan arbeidsmigratie, maar wel een kleinere dan gezinsmigratie.

Figuur 2.10: Aantal asielmigranten en het percentage ingewilligde asielaanvragen fluctueren sterk

Bron: CBS

Noot: De rechterfiguur betreft een benadering van het inwilligingspercentage door de tijd die er zit tussen eerste aanvraag en uiteindelijke verlening van verblijfsvergunning. Hierdoor kan er een mismatch zijn tussen het jaar waarin de asielaanvraag is ingediend, en het jaar waarin deze is toegekend (zeker wanneer deze via een bezwaarprocedure in een later stadium alsnog is verleend). Om hiervoor te corrigeren, toont de grafiek een driejaars voortschrijdend gemiddelde. Naast de verschillen in samenstelling naar herkomstland, spelen ook uitvoeringsfactoren, zoals het tijdelijk prioritair beoordelen van asielaanvragen uit onveilige landen, een rol in jaarlijkse fluctuaties van het inwilligingspercentage.

Verskillende factoren bepalen de omvang van asielmigratie. Zo bepalen de veiligheid, vrijheden en economische situatie in herkomstlanden of mensen vluchten. Maar ook de afstand naar bestemmingslanden en de aanwezigheid van landgenoten aldaar hebben invloed. Het asielbeleid en de economische situatie in het land van bestemming zijn ook van belang, maar hebben pas later in het proces – zodra asielmigranten eenmaal in de EU zijn – meer invloed op de keuze van vluchtelingen naar welk land zij (proberen te) reizen (Hatton, 2016; Jennissen & van Wissen, 2015; Kahmann et al., 2023). Strenger asielbeleid kan het aantal asielaanvragen verminderen, vooral in de vorm van maatregelen die gezinshereniging bemoeilijken en beleid dat de kans verkleint dat een asielaanvraag wordt goedgekeurd (Brekke et al., 2017). Vermoedelijk heeft beleid vooral invloed op waar asielzoekers hun aanvraag doen als ze eenmaal in Europa zijn. Strengere regels in één land leiden vaak tot meer aanvragen in de buurlanden. De kwaliteit van asielvoorzieningen heeft minder effect op het aantal aanvragen (Kahmann et al., 2023).

Recent beleid in Scandinavische landen, zoals strengere grenscontroles en beperkingen van sociale rechten, heeft geleid tot een scherpe daling in het aantal asielaanvragen (Hagelund, 2020).²⁰ Een vergelijkbare afname van asielmigratie binnen de huidige kaders is voor Nederland waarschijnlijk niet haalbaar, omdat het aan Europese regelgeving is gebonden en door het feit dat het Nederlandse asielbeleid al dichterbij het internationaal afgesproken minimum ligt (Kahmann et al., 2023). Vóór de genoemde beleidswijzigingen was het Zweedse asielbeleid aanzienlijk ruimer dan het minimum binnen de geldende internationale regels. Door de beleidsaanpassingen bewoog Zweden meer naar de standaard in andere EU-landen. Denemarken heeft zijn asielbeleid in recente jaren zeer nadrukkelijk aangescherpt, tot een veel strenger niveau dan gemiddeld in de EU, maar heeft daartoe meer vrijheid dan andere EU-landen vanwege de in 1992 bedongen *opt-out*-positie op het gebied van migratiebeleid. Nederland heeft niet zo'n *opt-out*-positie, waardoor Nederland het Deense beleid niet kan overnemen.

De arbeidsparticipatie van asielmigranten is relatief laag. Niet alleen zijn er juridische beperkingen om te werken tijdens de asielprocedure; ook waar die er niet zijn, blijkt daadwerkelijke toegang tot de arbeidsmarkt vaak moeilijk (de Lange & Özdemir, 2020). Van Winden (2024) laat zien dat de arbeidsparticipatie van asielmigranten weliswaar stijgt na een bepaalde periode, maar ook voor cohorten die al twintig jaar in Nederland zijn, blijft steken rond de 50%. Een voor de hand liggende beleidsrichting om deze participatie te vergroten, zou dan ook kunnen zijn om vroege belemmeringen voor asielmigranten om toe te treden tot de arbeidsmarkt weg te nemen.

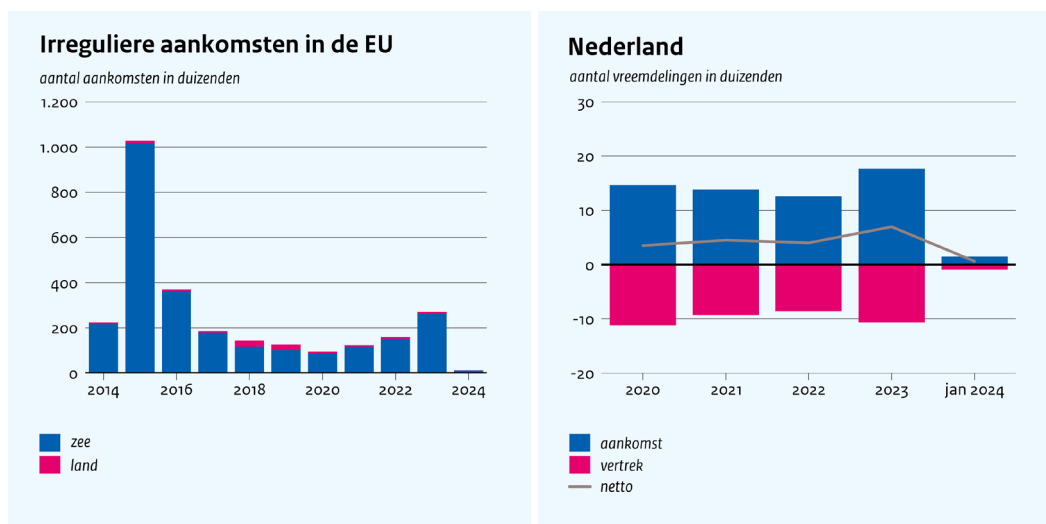
²⁰ Zweden heeft ruim 2% van het aantal EU-inwoners, maar ontving tussen 2013 en 2015 jaarlijks bijna 15% van de asielaanvragen binnen de EU. Na aanscherping van het asielbeleid daalde het aandeel van Zweden in het aantal asielaanvragen snel tot rond de 2% vanaf 2021, ongeveer gelijk aan het EU-gemiddelde. Het aandeel van Zweden in het aantal toegewezen asielaanvragen (positieve beslissingen) ligt in diezelfde periode tussen de 1 en 1,5% van het EU-totaal, dus beneden het EU-gemiddelde. Denemarken heeft ruim 1% van het aantal EU-inwoners, maar ontving tussen 2013 en 2015 meer dan 3% van de asielaanvragen binnen de EU. Inmiddels is dat gedaald tot 0,2% van het EU-gemiddelde.

Irreguliere migratie

Het fenomeen ‘irreguliere migratie’ verwijst naar migratie van mensen die hiervoor geen formele toestemming hebben. Dit kan bijvoorbeeld gaan om het oversteken van grenzen zonder geldige visa of verblijfsvergunningen, maar ook om het overstijgen van de duur van een legaal verkregen visum. De redenen voor irreguliere migratie zijn verschillend: mensen ontvluchten een conflict, vervolging, economische tegenspoed of zoeken naar betere levensomstandigheden.

Het grootste deel van de irreguliere migranten bereikt Europa via de Middellandse Zee. Omdat veel vluchtelingen geen juridisch pad hebben om de EU te bereiken, maken ze gebruik van mensensmokkelaars en vluchtroutes die vaak over zee gaan (zie Figuur 2.11 links). Als ze eenmaal asiel hebben verkregen, zijn ze niet langer irregulier. Vergeleken met legale migratie naar de EU vormt dit een klein aandeel: in 2022 was dit slechts 4% (Europese Commissie, [link](#)).

Figuur 2.11: Gros irreguliere migranten in EU komt via zee; iets minder vertrek dan aankomst van irreguliere migranten

Bron: UNHCR, 2024; Dienst Terugkeer en Vertrek, 2024

Mensen zonder verblijfsrecht (vreemdelingen) moeten Nederland zelf verlaten, waarbij ze soms hulp kunnen krijgen. Terugkeer is ingewikkeld en beleid heeft slechts beperkte invloed. De vreemdeling zelf of de landen van herkomst werken niet altijd mee aan terugkeer, vaak vanwege economische of politieke redenen (Verbatan et al., 2022). Van de vreemdelingen die in 2022 verplicht waren te vertrekken, kwam de grootste groep uit Turkije (8% van het totaal). De top 5 bestaat verder uit Indiase, Amerikaanse, Marokkaanse en Chinese vreemdelingen (CBS, [link](#)).

Onderzoek wijst uit dat een significante meerderheid van de afgewezen asielzoekers in Europese landen niet vertrekt. Niet alle landen handhaven het terugkeerbeleid en landen ondervinden ook moeite met de uitvoering (van Houte et al., 2023). Dergelijke inspanningen ondervinden vaak maatschappelijke weerstand. Bovendien kan het aanscherpen van maatregelen, zoals strengere grenscontroles, de bereidheid tot terugkeer van migranten verminderen. Dit komt doordat het door deze strengere maatregelen minder aantrekkelijk wordt voor hen om het land te verlaten, wetende dat terugkeren moeilijker zal zijn. ■

2.5 Studiemigratie

Studiemigratie naar Nederland was tot de eeuwwisseling beperkt. Van de studiemigranten die in twintigste eeuw naar Nederland kwamen, was een aanzienlijk deel afkomstig uit de (voormalige) Nederlandse koloniën. Hun komst naar Nederland voor studie was vaak gerelateerd aan het onderwijs- en ontwikkelingsbeleid van Nederland. Volgens Kostons (2022) kan deze vroege vorm van studiemigratie gezien worden als een onderdeel van Nederlandse ontwikkelingshulp. Dit beleid was erop gericht om studenten uit minder ontwikkelde landen toegang te bieden tot hoger onderwijs, met de verwachting dat zij hun opgedane kennis zouden gebruiken om bij te dragen aan de ontwikkeling van hun herkomstland.

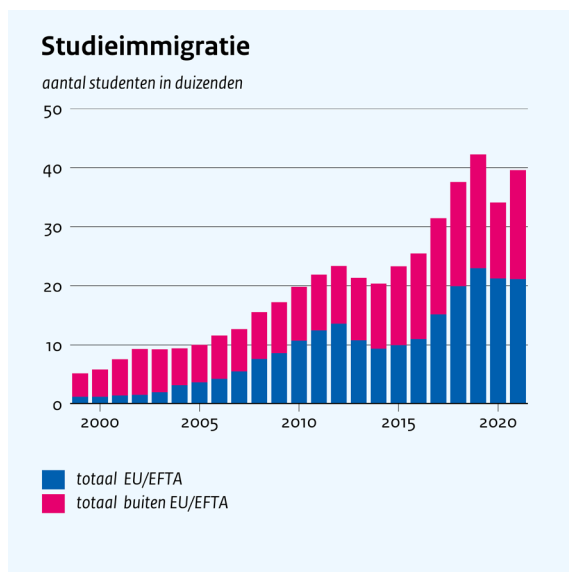
De laatste decennia is het aantal buitenlandse studenten in Nederland aanzienlijk toegenomen, mede gekoppeld aan het beleid van zowel de overheid als universiteiten.²¹ In 1999 waren er ongeveer vijfduizend mensen uit zowel EU-landen als daarbuiten die in Nederland studeerden (zie Figuur 2.12). Begin deze eeuw richtten de Nederlandse overheid en onderwijsinstellingen hun beleid op het verhogen van het aantal internationale studenten. De Nederlandse overheid zag buitenlandse studenten als een voordeel voor de Nederlandse kenniseconomie, omdat hoogopgeleid personeel bijdraagt aan de economische groei en ontwikkeling. Het verdrag van Bologna speelde hierin ook een rol.²² Het beleid heeft bijgedragen aan een jaarlijkse toename van het aantal verblijfsvergunningen voor studie (Overmars & Hendriks-Cinque, 2012). Voor universiteiten is het aantrekken van buitenlandse studenten een bron van inkomsten (Ministerie van Financiën, 2019). Universiteiten bieden daarom veel studies in het Engels aan. Met een zoekjaarvergunning kunnen pas afgestudeerden met een nationaliteit van buiten de Europese Unie voor een periode van maximaal één jaar in Nederland verblijven en werken; langer verblijf is mogelijk als ze in dat jaar een baan vinden die voldoet aan bepaalde inkomenseisen. Een gevolg is dat veel internationale studenten na hun studie in Nederland blijven. Deze groep verdient vaak een bovengemiddeld inkomen, wat uiteindelijk ook voordelig is voor de Nederlandse overheidsfinanciën (Bolhaar et al., 2019).

In 2023 heeft de overheid aangegeven meer grip te willen krijgen op het aantal internationale studenten dat naar Nederland komt. In dit kader worden maatregelen genoemd om universiteiten en hogescholen te laten inzetten op het behouden en versterken van de Nederlandse taal. Op het moment van schrijven ligt het wetsvoorstel waarin deze maatregelen worden voorgesteld – het wetsvoorstel internationalisering in balans – voor advies bij de Raad van State ([link](#)). Een belangrijk aspect van dit voorstel is dat in beginsel bacheloropleidingen in het Nederland dienen te worden gegeven.

²¹ Niet alle buitenlandse studenten zijn migranten, met name aan universiteiten vlak bij de grens (zoals Maastricht) zullen er forenzende studenten zijn. Door gebrek aan cijfers houden we het bij aantallen die officieel geregistreerd zijn.

²² Door dit verdrag kreeg Nederland, net als andere EU-landen, een bachelor-master-systeem waardoor het makkelijker werd een deel (de master) van de opleiding in een ander land te volgen. In eerste instantie waren daarom ook alleen de masteropleidingen in Nederland Engelstalig.

Figuur 2.12: Immigratie van studenten binnen en buiten de EU vooral gestegen tussen 2015 en 2019

Bron: CBS

Het aantal Nederlandse studenten dat in het buitenland studeert blijft relatief klein. Het percentage Nederlandse studenten dat in het buitenland studeert, is gestegen van 1,7% in 2009 naar 2,9% in 2019 (Favier & Wijsenbeek, 2023). Ondanks deze toename, is het aantal Nederlandse studenten dat naar het buitenland gaat voor hun studie, nog steeds veel lager dan het aantal internationale studenten dat naar Nederland komt om hier te studeren. In 2019 studeerden zo'n twintigduizend Nederlanders in het buitenland voor een volledige bachelor of master (Favier & Wijsenbeek, 2023).

2.6 Emigratie

Voor 1960 en na 2000 is de emigratie als percentage van de Nederlandse bevolking beduidend hoger dan tussen 1960 en 2000. Zoals is te zien in Figuur 2.12 is het aantal emigranten per jaar aanzienlijk minder variabel dan het aantal immigranten. Tussen ca. 1960 en 2000 vertrok jaarlijks zo'n 0,45% van de bevolking. Zowel in de jaren 1945–1960, als in de afgelopen twee decennia, ligt het percentage emigranten echter beduidend hoger. Hierachter liggen twee verschillende oorzaken: Nederlands emigratiebeleid tijdens de wederopbouw, en een toename van retourmigratie sinds de eeuwwisseling. Deze laatste betreft vooral EU-retourmigratie en niet zo zeer retourmigratie van asielzoekers of voormalige gastarbeiders. EU-burgers kunnen immers vrij bewegen en gaan daarom vaker heen en weer, of komen voor een korte periode. Ook studiemigratie heeft vaak een tijdelijk karakter en zorgt daardoor ook voor hogere emigratie als studenten weer vertrekken.

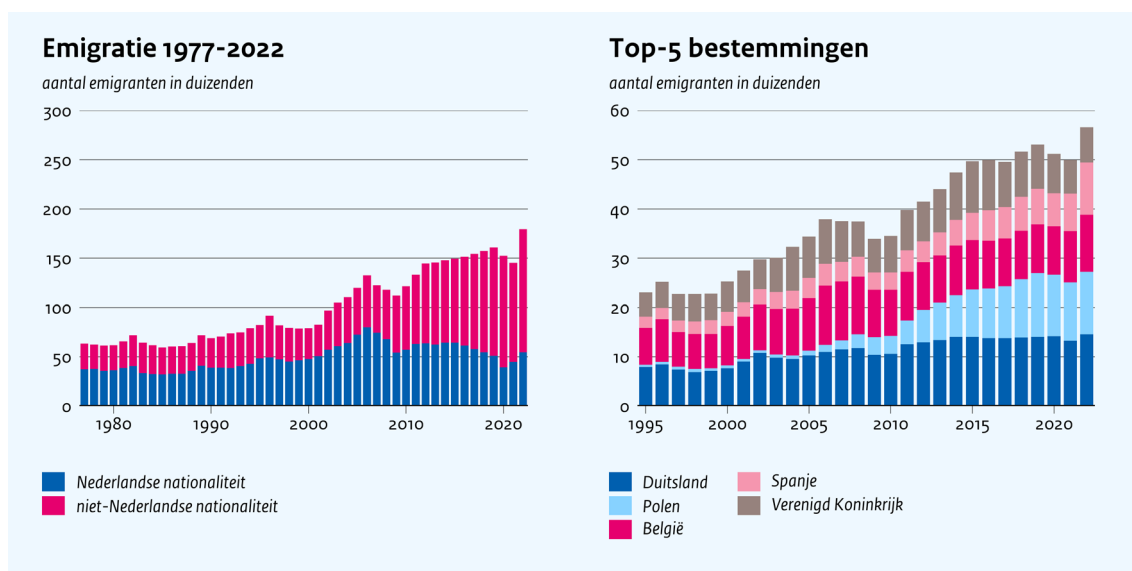
De late jaren veertig en de jaren vijftig van de vorige eeuw vormen de enige periode in de naoorlogse geschiedenis waarin de Nederlandse overheid actief emigratiebeleid heeft gevoerd. In de jaren direct na de Tweede Wereldoorlog stuurde de regering actief aan op emigratie, uit vrees voor overbevolking (Lucassen & Lucassen, 2018 pp. 94–96; van Faassen, 2014). Tegelijkertijd stonden klassieke immigratielanden buiten Europa nog zeer open voor immigranten uit Europa (Henkes, 2013; Hulsman, 2012). Tussen 1946 en 1963 emigreerde daarom meer dan 400 duizend Nederlanders (ongeveer 4% van de bevolking). Hiervan migreerden ca. 147.500 mensen (36%) naar Canada en ca. 76.200 (19%) naar de Verenigde Staten. De resterende 45% verspreidde zich over Australië, Zuid-Afrika, Nieuw-Zeeland en Brazilië (Krabbendam, 2008).

Halverwege de jaren vijftig sloeg de twijfel toe over de voortzetting van het Nederlandse emigratiebeleid. In 1956 uitten enkele parlementsleden hun bezorgdheid over het beleid waarbij enerzijds financiële stimulansen werden geboden aan Nederlanders om te emigreren, terwijl anderzijds met aanzienlijke

inspanningen en financiële middelen Italiaanse arbeidskrachten naar Nederland werden gehaald. Werkgevers bekritiseerden eveneens de overheid voor het aanmoedigen van waardevolle arbeidskrachten om Nederland te verlaten, op een moment dat er al een nijpend tekort aan personeel was. Vanwege de stijgende vraag naar arbeidskrachten werd daarom emigratie vanaf 1960 niet meer gezien als een 'nationale doelstelling' (de Lange, 2007) en werd er geen beleid meer gevoerd om emigratie te stimuleren.

De toename van emigratie sinds circa 2000 laat zich deels verklaren door het vertrek van eerdere immigranten. Veel immigranten vertrekken na enige tijd weer. Dit fenomeen heet retourmigratie en verschilt sterk per type migrant (Bijwaard, 2013). Een toename van immigratie leidt hierdoor binnen enkele jaren ook automatisch tot een toename van emigratie, wat de toegenomen emigratie sinds 2000 verklaart. De toename van emigratie deed zich voor in alle leeftijdsgroepen en onder alle nationaliteiten. Maar ook Nederlanders emigreren, waarbij rond 2007 er een piek was. Deze laatste groep is in 2008 onderzocht door van Dalen en Henkens (2008), die laten zien dat Nederlandse emigranten zich vooral lieten leiden door onvrede met het Nederlandse publieke domein. De kwaliteit van de publieke ruimte (zoals natuur, stilte en ruimte) en de impact van hoge bevolkingsdichtheid, samen met maatschappelijke uitdagingen zoals vervuiling, criminaliteit en de multiculturele samenleving, bleken krachtige drijfveren.

Figuur 2.13: Emigratie niet-Nederlanders stijgt (links); top-5 bestemmingen liggen in Europa (rechts)

Bron: CBS

Beelden bij bevolkingsdruk

Is Nederland vol? In de loop van de tijd is er heel verschillend gereageerd op die vraag, waarbij het lijkt alsof visies op bevolkingsdruk onderhevig zijn aan een golfbeweging.

In de jaren vijftig werd Nederland als dusdanig vol beschouwd dat de regering een actief emigratiebeleid ging voeren. Nederland telde in 1950 ongeveer tien miljoen inwoners. Koningin Juliana verklaarde in de troonrede van dat jaar dat “De sterke bevolkingsgroei en de beperktheid van de beschikbare grond krachtige bevordering der emigratie blijven eisen” (Lucassen & Lucassen, 2018). Tijdens de wederopbouwjaren stimuleerde de regering actief emigratie naar het buitenland (zie paragraaf 2.6).

Tijdens de jaren zestig transformeerde Nederland van een emigratie- naar een immigratieland. De bloeiende economie leidde tot grote tekorten op de arbeidsmarkt, vooral voor zwaar en vuil werk, dat de meeste Nederlanders niet wilden doen. Dit luidde de komst in van gastarbeiders, eerst uit Zuid-Europa, later uit Turkije en Marokko. De Nederlandse bevolking groeide mede hierdoor aanzienlijk en het thema bevolkingsdruk was geen issue meer.

In de jaren zeventig werd de ‘volheid’ van Nederland weer een onderwerp van discussie. Dat had twee redenen. Ten eerste bracht het rapport van de Club van Rome (1972) de negatieve gevolgen van snelle bevolkingsgroei voor het milieu onder de aandacht. Ten tweede werd duidelijk dat de immigratie uit de jaren zestig van de gastarbeiders permanentier was dan aanvankelijk gedacht. In 1972 werd de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk onder leiding van prof. Muntendam ingesteld, die medio jaren zeventig adviseerde om de bevolkingsgroei af te remmen. Naast migratie stond in het advies ook het remmen van de natuurlijke bevolkingsaanwas in dit advies centraal (Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk, 1977).

Gedurende de jaren tachtig vervaagde de consensus over beperking van de bevolkingsgroei. Nederland kampte met een economische crisis en het immigratiebeleid kwam geleidelijk meer op het niveau van de groeiende EU te liggen. Bij de integratie van minderheden werden geleidelijk in de jaren negentig meer vraagtekens gezet, hoewel er lang een taboe op dat debat rustte. Het grote aantal vluchtelingen uit het in oorlog verkerende Joegoslavië zorgde medio jaren negentig voor een opvangcrisis. Het migratiebeleid werd restrictiever, culminerend in de nieuwe Vreemdelingenwet 2000 van toenmalig staatssecretaris Cohen. De jaren daarna kwamen, mede door de opkomst van Pim Fortuyn, de onderwerpen immigratie en integratie zeer prominent op de politieke agenda. De discussie spitste zich voornamelijk toe op het beperken van het aantal immigranten, met name asiel- en gezinsmigranten.

In 2018 nam de Tweede Kamer unaniem een motie aan om een nieuwe staatscommissie Demografische Ontwikkelingen in te stellen. Politiek bleef het onderwerp migratie controversieel, maar de unanieme motie om demografische ontwikkelingen breed te onderzoeken benadrukte een consensus over het belang ervan voor de toekomst. De commissie rapporteerde begin 2024 en adviseerde te sturen op gematigde groei van de bevolking, wat beperking van de huidige bevolkingsgroei door migratie impliceert (Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050, 2024).

3 Migratie en economie

Dit hoofdstuk onderzoekt de rol van de Nederlandse economie als bepalende factor voor migratie van en naar Nederland. Zoals de bespreking van de Nederlandse migratiegeschiedenis sinds 1950 in hoofdstuk 2 al laat zien, zijn economische afwegingen vaak belangrijk geweest bij het vormgeven van (juridisch) migratiebeleid. Maar zowel economisch beleid als de stand van de economie zelf kunnen ook een belangrijke factor zijn achter immigratie en emigratie.

3.1 Conjunctuur en economische groei

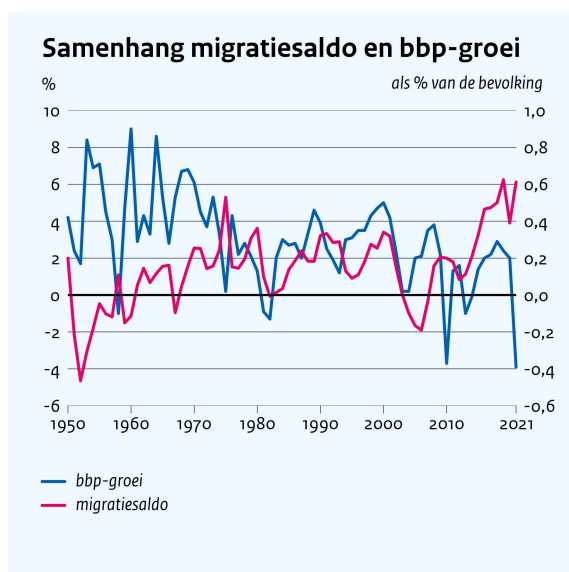
Migratie hangt samen met de macro-economische omstandigheden in Nederland, zij het met een vertraging. Dit blijkt uit een statistische analyse die wij uitvoeren met behulp van een zogeheten VAR-model. Dit is een econometrisch model dat gebruikt wordt om te analyseren hoe verschillende tijdreeksen met elkaar samenhangen. Hier bespreken we de kwalitatieve uitkomsten van de VAR-analyse.²³ Deze toont aan dat over de periode van 1950 tot 2022 een toename van de bbp-groei doorgaans enkele jaren later gepaard gaat met een toename van het migratiesaldo (immigratie minus emigratie). Ook voor immigratie en emigratie afzonderlijk vinden we dit verband: immigratie is hoger tijdens hoogconjunctuur, emigratie is juist hoger tijdens recessies.

Samenhang tussen de conjunctuur en het migratiesaldo kan zowel voortkomen vanuit de vraag naar arbeid als vanuit de keuzes van migranten. Een aannemelijke verklaring voor deze samenhang is dat in periodes van hogere economische groei de vraag naar arbeidskrachten toeneemt. Deels zullen werkgevers hiervoor medewerkers vanuit het buitenland willen aantrekken, zeker wanneer ze verwachten dat migranten bereid zullen zijn tegen lagere lonen te werken dan ingezetenen. Vanuit het aanbod van arbeid geredeneerd, zullen meer migranten naar Nederland willen komen als de kans op werk en het verwachte inkomen hoger liggen, wat vooral tijdens hoogconjunctuur het geval zal zijn. Overigens hangt de beslissing van een potentiële migrant om naar Nederland te komen af van verschillende factoren, waaronder economische overwegingen, maar ook juridische beperkingen en praktische mogelijkheden (kennis van de mogelijkheden tot migratie, financiële middelen om de reis te maken, contacten met eerder migranten, etc.) (Jennissen, 2004; de Haas, 2021).

Werkgevers zoeken eerst binnen Nederland naar arbeiders voordat ze buitenlandse migranten aantrekken, wat de vertraging in het migratiesaldo kan verklaren. Bij een neergaande economie is er ook een vertraging te verwachten, zij het mogelijk van kortere duur, omdat arbeidsmigrantten vaak snel na het einde van hun arbeidscontract vertrekken, of zelfs verplicht zijn om dit te doen. Tussen het besluit om te migreren op basis van economische vooruitzichten en daadwerkelijke migratie naar het bestemmingsland zit tijd vanuit het perspectief van de migrant.

²³ De gehanteerde methode en uitgebreide resultaten zijn op verzoek verkrijgbaar bij de auteurs.

Figuur 3.1: samenhang conjunctuur en het migratiesaldo

Bron: CBS

In de samenhang tussen bbp-groei en het migratiesaldo kunnen drie perioden onderscheiden worden.

De naoorlogse periode van wederopbouw met aanvankelijk een emigratiegolf kenmerkt zich door een hoge bbp-groei. De samenhang tussen de twee variabelen is gedurende deze periode zichtbaar minder sterk (zie figuur 3.1). Daarop volgt de periode vanaf grofweg eind jaren zestig, waarin de relatie tussen bbp-groei en het migratiesaldo behoorlijk sterk is. In reactie op economische crises in deze periode neemt het migratiesaldo doorgaans af, terwijl migratie toeneemt in periodes van economische groei. Tot slot onderscheiden wij de periode na toetreding van in totaal tien landen tot de EU in 2004. Gedurende deze periode blijft de samenhang in dynamiek van de bbp-groei en het migratiesaldo overeind, maar is daarbovenop een sterk positieve trend in het migratiesaldo zichtbaar. Voor een belangrijk deel is dit het gevolg van het vrije verkeer van personen uit de MOE-landen; deze opwaartse trend lijkt daarom los te staan van de conjunctuur.

Uit de VAR-analyse blijkt niet dat het aantal asielmigranten wordt beïnvloed door de stand van de conjunctuur in Nederland.

In tegenstelling tot totale migratie, houdt asielmigratie geen statistisch significant verband met bbp-groei. Daarentegen laat de analyse zien dat (post)koloniale immigratie wel significant reageert op de stand van de economie. Dit wijst erop dat immigratie uit (voormalige) Nederlandse koloniën en overzeese gebieden niet slechts gerelateerd is aan politieke veranderingen aldaar (onafhankelijkheid bijvoorbeeld), maar (in sommige gevallen) ook beïnvloed door de economische situatie in Nederland. Dit is in lijn met de Nederlandse migratiegeschiedenis, waarin migratie tussen de Nederlandse Caraïben en Nederland in het verleden ook zijn beïnvloed door de bedrijvigheid aldaar en in Nederland (Lucassen & Lucassen, 2018).²⁴

De analyse vindt geen bewijs voor een sterkere conjunctuurgevoeligheid van intra-EU-migratie vergeleken met extra-EU-migratie.

Een sterkere conjuncturele gevoeligheid van EU-migratie zou wel te verwachten zijn, omdat het vrij verkeer van werknemers binnen de EU en de voorlopers ervan (vanaf de vorming van de EEG in 1958) voor lagere migratiebarrières zorgt. Hierdoor kunnen mensen uit EU-landen sneller migreren dan mensen uit landen waarvoor lange en ingewikkelde procedures gelden. Daarnaast zijn inkomensverschillen met EU-landen relatief klein, waardoor op deze groep eerder het neoklassieke model – waarin relatieve inkomensverschillen bepalend zijn voor migratie – van toepassing zou moeten zijn (Jennissen, 2004). Eerder onderzoek met behulp van een zwaartekrachtmodel vindt empirisch bewijs dat in

²⁴ Vanwege beperkingen aan de data is het niet mogelijk om een dergelijke analyse ook afzonderlijk te doen voor de andere migratiemotieven (arbeids-, gezin- en studiemigratie). Deze reeksen beginnen pas vanaf 1999 en zijn daarom te kort om onze VAR-analyse op uit te kunnen voeren.

geval van vrij verkeer van werknemers de gevoeligheid van migratie voor veranderingen in de economische omstandigheden in het bestemmingsland hoger is (Lewis & Swannell, 2018). Uit de resultaten van onze VAR-analyse blijkt echter niet dat de bbp-respons van EU-immigratie sterker is dan die van niet-EU-migratie: er is geen statistisch significant verschil, en de puntschatting voor EU-immigratie ligt zelf iets lager. Dit wordt mogelijk verklaard door het feit dat het uiteindelijk meer gaat om de relatieve, dan de absolute, stand van de economie. De conjunctuur van de economieën binnen de Europese Unie lopen immers tot zekere hoogte synchroon met elkaar, terwijl er minder samenhang is tussen de Nederlandse conjunctuur en die van buiten-Europese landen.

Ook in andere landen is een vergelijkbaar patroon waarneembaar. Czaika en de Haas (2017) komen tot soortgelijke bevindingen voor een mondiaal panel aan landen. Voor Duitsland tonen de Haas et al. (2018) aan dat er tussen 1970 en 2015 een sterke correlatie bestond tussen bbp-groei en netto migratie. Een verschil met onze resultaten is dat zij vinden dat in Duitsland intra-EU-migratie wel sterker reageert op de conjunctuur dan extra-EU-migratie.

3.2 Economisch beleid

Op welke manier hangt migratie samen met economisch beleid? Onder de noemer ‘economisch beleid’ scharen we in dit geval een breed palet aan beleid, waaronder arbeidsmarktbeleid, socialezekerheidsbeleid, industriebeleid en fiscaal beleid. De manier waarop overheden zaken als de arbeidsmarkt of de sociale zekerheid vormgeven, is medebepalend voor de kansen en mogelijkheden die migranten in Nederland hebben. Zodoende kan economisch beleid gevolgen hebben voor migratie.

3.2.1 Arbeidsmarktbeleid

Flexibilisering op de arbeidsmarkt kan bijdragen aan een hogere arbeidsvraag en/of tot een lager (buitenlands) arbeidsaanbod. Net als bij conjunctuur (zie paragraaf 3.1) kan geredeneerd worden ofwel vanuit de potentiële migrant zelf, ofwel vanuit de werkgever. Echter, anders dan bij conjunctuur werken de te verwachten effecten van arbeidsmarktbeleid op migratie in tegengestelde richtingen op werkgevers en op potentiële migranten. Op een meer flexibele arbeidsmarkt – één met minder ontslagbescherming, meer flexibele contracten, en/of een lager minimumloon – wordt het *ceteris paribus* aantrekkelijker voor werkgevers om tijdelijke werknemers aan te trekken. Hierdoor stijgt ook de vraag naar buitenlandse werknemers, zeker voor banen waar onvoldoende binnenlandse werknemers voor te vinden zijn. Vanuit de potentiële immigrant echter, kan flexibilisering bijdragen aan afzien van immigratie. De voorwaarden om in Nederland te werken worden hierdoor immers minder aantrekkelijk, en dit kan ertoe leiden dat de migrant er niet voor kiest om naar Nederland te komen.

Welk effect overheerst, zal afhangen van onder andere de macro-economie, het migratiebeleid, en het herkomstland. EU-burgers kunnen zonder juridische beperkingen van en naar Nederland migreren. Ook zal voor deze groep het inkomensverschil tussen Nederland en het herkomstland kleiner zijn dan voor potentiële migranten van buiten de EU. Het valt daarom te verwachten dat voor deze groep er zowel een vraag- als aanbodeffect is. Arbeidsmigranten van buiten de EU zijn in veel sterkere mate gebonden aan de werkgever, omdat hun visum vaak gekoppeld is aan hun arbeidscontract. En voor migranten uit landen met een laag of middeninkomen zal het ook onder relatief ongunstige arbeidsvoorwaarden (zoals weinig baan zekerheid) alsnog aantrekkelijk zijn om te komen, in lijn met de eerdergenoemde duale arbeidsmarkttheorie (Piore, 1979). Verder speelt ook de macro-economische situatie een rol: op een krappe arbeidsmarkt zal iemand sneller weer werk kunnen vinden.

Internationaal empirisch onderzoek laat zien dat er een negatief verband is tussen ontslagbescherming en netto immigratie, wat erop duidt dat het effect vanuit de arbeidsvraag overheerst. Ontslagbescherming is een veelgebruikte maatstaf van flexibilisering van de arbeidsmarkt. Voor een panel van OESO-landen tussen 1980 en 2006 tonen Cicagna en Sulis (2015) aan dat meer ontslagbescherming leidt tot minder immigratie. Dit

wijst erop dat het vraageffect vanuit werkgevers – met minder ontslagbescherming wordt het aantrekkelijk om meer arbeidsmigranten aan te trekken – sterker is dan het eventuele aanbodeffect vanuit migranten zelf. Verder laten Cicagna en Sulis (2015) zien dat dit effect samenhangt met het effect van migratiebeleid zelf: hoe strikter het migratiebeleid is, des te kleiner is het drukkende effect van ontslagbescherming op migratie. Vertaald naar de Nederlandse context betekent dit dat juist voor EU-burgers er een relatief sterk negatief verband is tussen ontslagbescherming en het migratiesaldo.

Het is nog onduidelijk of een verhoging van het minimumloon tot meer of juist minder immigratie leidt.

Zoals beschreven zou een hoog minimumloon theoretisch leiden tot minder vraag naar buitenlandse arbeid, maar tot meer aanbod. Geredeneerd vanuit duale arbeidsmarkttheorie is te verwachten dat dit eerste effect overheerst: als het minimumloon wordt verhoogd, zal dit vooral ten koste gaan van die banen waarvoor onvoldoende binnenlandse arbeidskrachten te vinden zijn. Empirisch onderzoek naar welk effect overheerst, is echter niet eensluidend. Voor de Verenigde Staten vinden verschillende onderzoeken verschillende effecten: Giuletti (2014) vindt dat de verhoging van het minimumloon daar in de jaren negentig leidde tot meer immigratie, maar Cadena (2014) vindt juist het tegenovergestelde. Onderzoek voor Europese landen is helaas zeer schaars. Het onderzoek van Cicagna en Sulis (2015) vindt weliswaar een negatief verband, maar in dat onderzoek wordt slechts gekeken naar óf een land een minimumloon heeft, niet naar de hoogte van dat minimumloon.

Het is aannemelijk dat flexibilisering op de arbeidsmarkt een faciliterende rol speelt bij de komst van arbeidsmigranten naar Nederland. In de tijd van de gastarbeiders gold er nog geen minimumloon en hadden buitenlandse werknemers relatief weinig baanzekerheid. Dit maakte het voor werkgevers aantrekkelijk om gastarbeiders aan te trekken, terwijl voor deze migranten zelf het werk in Nederland alsnog aanzienlijk meer lucratief was dan in hun herkomstland. Verder was er voor deze groep volop werk te vinden en was immigratie tot 1967 vrij gemakkelijk: ook bij baanverlies zou een gastarbeider snel weer ander werk kunnen vinden. Hedendaagse Europese arbeidsmigranten hebben in veel gevallen eveneens te maken met zeer flexibele arbeidsvoorwaarden. Op grond van de hier besproken wetenschappelijke bevindingen, en gezien de belangrijke rol die de arbeidsvraag vanuit werkgevers voor deze vorm van migratie speelt, ligt het voor de hand dat de flexibele Nederlandse arbeidsmarkt bijdraagt aan Europese arbeidsmigratie naar Nederland.

3.2.2 Sociale zekerheid

De aard en omvang van het sociale vangnet verschilt tussen landen, en de toegang tot voorzieningen verschilt soms tussen immigranten en autochtonen. Onder het sociale vangnet verstaan we de verzameling voorzieningen en (volks)verzekeringen waarop inwoners aanspraak kunnen maken, bijvoorbeeld bij werkloosheid of arbeidsongeschiktheid. Sommige hiervan hebben de aard van een verzekering, waarop alleen werknemers aanspraak kunnen maken. In Nederland zijn de WW en de WIA (of zijn voorloper de WAO) belangrijke werknemersverzekeringen. Voor de WW geldt bovendien dat de rechten afhankelijk zijn van het arbeidsverleden, terwijl dit voor de WAO en de WIA niet het geval is. Andere voorzieningen zijn in principe voor alle inwoners toegankelijk die geen andere manier hebben om in hun inkomen te voorzien; in Nederland geldt dit voor de Bijstand en de Wajong. De reikwijdte van het sociale vangnet verschilt aanzienlijk per land. Daarnaast maken landen in meer of mindere mate onderscheid tussen autochtonen (staatsburgers en/of inwoners met een permanente verblijfsvergunning) en immigranten in de mate waarin mensen voor sociale voorzieningen in aanmerking komen (Kremer, 2013).

In theorie zou men verwachten dat sociale zekerheid immigratie stimuleert. In beginsel zouden landen met een groter sociaal vangnet aantrekkelijker moeten zijn voor immigranten, mits zij ook aanspraak kunnen maken op dit vangnet. Volgens de hypothese van de ‘verzorgingsstaatmagneet’ (in het Engels ‘welfare magnet’) van Borjas (1999), zouden landen met een ruimere verzorgingsstaat daarom meer migranten aantrekken. Uit dezelfde hypothese volgt dat de aantrekkingskracht van de verzorgingsstaat vooral een factor van belang zou zijn voor migranten voor wie het risico om werkloos te worden verhoudingsgewijs groot is. Er zijn overigens ook andere mechanismen waarlangs het socialezekerheidsbeleid migratie zou kunnen beïnvloeden. Zo zou een groter sociaal vangnet de arbeidsparticipatie van autochtonen kunnen drukken, waardoor voor dezelfde

hoeveelheid werk meer arbeid van migranten nodig is. Ook kunnen werkgeverspremies arbeid minder aantrekkelijk maken; dit kanaal zou juist de vraag naar arbeid, waaronder die van migranten, verminderen.

Empirisch is er geen eensluidend bewijs dat een ruimere verzorgingsstaat leidt tot een hoger migratiesaldo. Kremer (2013) bespreekt de relatie tussen de verzorgingsstaat en migratie. Hierin staat een overzicht van het op dat moment beschikbare wetenschappelijke bewijs voor de verzorgingsstaatsmagneet. De conclusie is dat er nog weinig empirisch bewijs voor dit fenomeen bestaat.²⁵ Ook het bewijs dat sindsdien is verzameld, wijst niet eenduidig uit dat landen met een uitgebreidere verzorgingsstaat meer migranten aantrekken. Zo vinden studies voor Denemarken soms wel (Agersnap et al., 2020) en soms geen (Martinsen & Werner, 2019) bewijs voor een bestaan van deze verzorgingsstaatsmagneet. Voor de hypothese dat een ruimere verzorgingsstaat in zijn algemeenheid bijdraagt aan een langere verblijfsduur van migranten – een zogeheten ‘omgekeerde verzorgingsstaatsmagneet’ – is nog geen eenduidig bewijs. Van de Beek et al. (2021, p. 228) vinden een positieve correlatie tussen de verblijfsduur en de uitkeringsafhankelijkheid van migrantencohorten (cohorten per herkomstland en jaar), maar aan deze correlatie is geen causale interpretatie toe te schrijven. Ander onderzoek naar dit ‘omgekeerde’ verband is vooralsnog schaars.

Het beleid rond sociale zekerheid heeft een rol gespeeld bij de verblijfsduur van de gastarbeiders.

Alhoewel de beleidswens in de jaren vijftig tot zeventig nadrukkelijk was dat gastarbeiders hier slechts tijdelijk zouden verblijven tijdens een werkzame periode, hadden ze wel rechten op werknemersverzekeringen zoals de WW en de WAO. Onder andere de vakbeweging maakte zich er hard voor dat migranten deze rechten ook zouden krijgen, niet alleen om de rechten van arbeidsmigranten te verdedigen, maar ook om oneerlijke concurrentie met Nederlandse arbeiders te voorkomen (Lucassen & Lucassen, 2018). Toen in de jaren zeventig en tachtig velen van hen werkloos raakten, kwam een groot deel in aanmerking voor een WW- of een WAO-uitkering. Dit droeg eraan bij dat ze niet in groten getale naar hun herkomstlanden terugkeerden: het Nederlandse socialezekerheidsstelsel stelde ze in staat hier te blijven (Kremer, 2013).

In het bijzonder in de WAO was sprake van een oververtegenwoordiging van met name Turkse en Marokkaanse mannen. Het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen in de WAO liep in de loop van de jaren zeventig en tachtig hoog op: Nederland had een van de hoogste arbeidsongeschiktheidspercentages ter wereld. Werknemers konden een uitkering krijgen die kon doorlopen tot aan de AOW en voor werkgevers waren daar, anders dan bij de WW, geen individuele kosten aan verbonden. De WAO werd zo onder meer gebruikt als afvloeiingsregeling bij in moeilijkheden verkerende industrieën (Koning & Lindeboom, 2015). Dit resulteerde in een hoge mate van uitkeringsafhankelijkheid onder oudere mannelijke werknemers, met een arbeidsongeschiktheidsrisico dat onder oudere Turkse en Marokkaanse mannen zelfs nog eens drie keer zo hoog was (Snel, 2002). Eind 2001 had 61% van alle Turkse mannen tussen de 55 en 65 jaar een WAO-uitkering (Boerdam, 2003). Naast het gegeven dat veel gastarbeiders door beperkte integratie en onvoldoende investeringen in omscholing bovengemiddeld vaak werkloos bleven, heeft de sociale zekerheid in deze periode dus ook een rol gespeeld bij het ontstaan van het eerdergenoemde ‘gastarbeiderstrauma’ (zie paragraaf 2.2.1).

De toegang tot de verzorgingsstaat is tegenwoordig aanzienlijk aangescherpt in vergelijking met de jaren tachtig. Zo kent de WW de eis dat iemand in de afgelopen vijf jaar ten minste vier jaar werkzaam moet zijn geweest om aanspraak te maken op meer dan drie maanden WW.²⁶ Voor een buiten-Europese migrant met een tijdelijke verblijfsstatus, is het aanvragen van een bijstandsuitkering grond om de verblijfsvergunning in te trekken.²⁷ Ook voor Europese arbeidsmigranten is in veel Europese landen de toegang tot het sociale vangnet tegenwoordig beperkter dan voor autochtonen (Mantu & Minderhoud, 2023). Dit soort beperkingen dragen er

²⁵ Over onderzoek naar de VS schrijft Kremer (2013, p. 23): “Uit een aantal onderzoeken komt naar voren dat hoe genereuzer de verzorgingsstaat, des te meer, vooral lager opgeleide migranten er zijn (de Giorgi & Pellizzari, 2009; Razin et al., 2011). Andere studies konden helemaal geen verschil vinden (Nowotny, 2011; Barrett & Maître, 2013).” Naast andere methodologische verschillen kunnen deze verschillende bevindingen te maken hebben met de mate waarin deze studies rekening houden met de vraag in hoeverre verschillende sociale voorzieningen ook voor migranten toegankelijk zijn.

²⁶ <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/ww-uitkering/vraag-en-antwoord/wanneer-heb-ik-recht-op-een-ww-uitkering>

²⁷ <https://ind.nl/nl/gevolgen-verblijfsrecht-bij-beroep-op-algemene-middelen>

aan bij dat een grootschalige instroom in de sociale zekerheid van arbeidsmigranten zoals in de jaren zeventig en tachtig tegenwoordig minder waarschijnlijk is: de verzorgingsstaat is, met andere woorden, een stuk meer ‘migratieproof’ gemaakt (Kremer, 2016).

3.2.3 Overig economisch beleid

Naast beleid op het gebied van de arbeidsmarkt en sociale zekerheid, zouden ook andere vormen van beleid een rol kunnen spelen. In beginsel zou elk beleidsinstrument dat de kans op werk of het verwachte inkomen in Nederland beïnvloedt, een effect kunnen hebben migratie. Zelfs een beleidstype zoals monetair beleid dat ver af ligt van migratie, zou hypothetisch het migratiesaldo indirect kunnen beïnvloeden, via het effect op bbp-groei of op de wisselkoers.²⁸ Zijn er naast arbeidsmarktbeleid en socialezekerheidsbeleid daarom nog andere vormen van economisch beleid waarvoor zo’n effect verwacht mag worden?

Als industriebeleid mede bepaalt hoe de structuur van de economie eruit ziet, is er een samenhang met migratie te verwachten. Onder industriebeleid verstaan we hier beleid dat tot doel heeft om bepaalde bedrijfstakken te stimuleren en andere juist te ontmoedigen; denk hierbij onder meer aan subsidies, belastinginstrumenten, of staatsdeelnemingen. Zoals diverse adviezen onderstrepen, gaat er aan de vraag hoe migratiebeleid eruit zou moeten zien een vraag vooraf, namelijk: hoe willen we dat onze economie eruit ziet (ACVZ, 2021)? De manier waarop de economie zich ontwikkelt, bepaalt welke vraag naar arbeid er is, en dus ook welke migratie er zal volgen. Industriebeleid is een directe methode om de economische structuur te vormen. Daarnaast is het beprijzen of stellen van normen voor activiteiten en hun externe effecten ook een manier om invloed uit te oefenen op de economische structuur. Er bestaat geen eenduidige relatie tussen migratie en industriebeleid, aangezien het afhangt van het type economische activiteiten dat wordt gestimuleerd. Omgekeerd kan migratiebeleid in bepaalde gevallen ook beschouwd worden als een vorm van industriebeleid. Als we opnieuw terugdenken aan de gastarbeidersgeschiedenis werden er voor specifieke bedrijfstakken migranten aangetrokken. Zonder de, vanuit de overheid gefaciliteerde, immigratie van de gastarbeiders was het voor sommige van deze bedrijfstakken wellicht al eerder moeilijk geweest om het hoofd boven water te houden, en waren sowieso hun loonkosten hoger geweest. De wervingsovereenkomsten die gastarbeid faciliteerden, kunnen dus in zekere zin worden gezien als een vorm van industriebeleid.

Tot slot kan fiscaal beleid ook van invloed zijn op migratie, zoals de kennismigrantenregeling heeft laten zien. Arbeidsmigranten met een hoog salaris kunnen aanspraak maken op een belastingkorting op hun inkomstenbelasting. Naast de onlangs versoerberde 30%-regeling geldt er ook de extraterritoriale kostenregeling (ETK), waarbij kennismigranten enkele daadwerkelijk gemaakt kosten voor immigratie fiscaal mogen aftrekken. Dialogic concludeerde in 2016 in de evaluatie van de 30%-regeling dat er dankzij deze regeling “circa 1765–5575 additionele buitenlandse werknemers (doorgaans met een schaarse specifieke deskundigheid) in Nederland werkzaam zijn” (Vankan et al., 2016, p. 10). Deze evaluatie concludeerde dat de regeling zowel doelmatig als doeltreffend is. Verder laten Giarola et al. (2023) zien dat de versobering van de 30%-regeling in 2012 ertoe leidde dat alleen de 1% rijkste kennismigranten aanzienlijk minder lang in Nederland bleef. Internationaal onderzoek is soms wel kritischer over dit soort fiscale regelingen: zo oordelen Sousa en Teles (2023) negatief over fiscale kennismigrantenregelingen, vooral omdat deze belastingconcurrentie tussen landen aanwakkeren.

²⁸ Een wisselkoerseffect op migratie zou mogelijk zijn omdat migranten ook de waarde van het overgemaakte geld voor familie in het herkomstland (*remittances*) meenemen in hun keuze om te migreren (Stark & Bloom, 1985). Overigens is een eventueel effect van monetair beleid op migratie voor zover wij weten nog nooit onderzocht.

3.3 Conclusies

De stand van de economie blijkt samen te hangen met immigratie en emigratie. Het verband tussen migratie en de Nederlandse conjunctuur kan met name worden verklaard door de vraag naar arbeid: economische groei verhoogt de vraag naar arbeidskrachten en recessies verminderen juist de arbeidsvraag. Vooral ten tijde van een krappe arbeidsmarkt zal hoogconjunctuur de vraag naar buitenlandse arbeidskrachten stimuleren, waardoor er meer migranten naar Nederland zullen komen. De toename van immigratie in de afgelopen twintig jaar komt vermoedelijk ook voort uit de vraag naar arbeid, in combinatie met het toegenomen arbeidsaanbod door de uitbreiding van de Europese Unie. We hebben geen bewijs gevonden dat asielmigratie naar Nederland wordt beïnvloed door de stand van de conjunctuur.

Economisch beleid, waaronder arbeidsmarktbeleid, socialezekerheidsbeleid, industriebeleid en fiscaal beleid, kan invloed hebben op migratie maar de relatie met migratie is complex. Flexibilisering van de arbeidsmarkt, een vorm van arbeidsmarktbeleid, vergroot de vraag naar buitenlandse werknemers. Socialezekerheidsbeleid kan een rol spelen in het stimuleren of ontmoedigen van migratie, maar empirisch bewijs voor een directe relatie tussen een ruimere verzorgingsstaat en hogere migratie is niet eenduidig. Historisch gezien heeft het socialezekerheidsbeleid wel een rol gespeeld in het verblijf van de gastarbeiders, met name door de toegang tot uitkeringen zoals de WAO. Industriebeleid kan indirect migratie beïnvloeden door de economische structuur te vormen en de vraag naar arbeid te beïnvloeden. Vice versa kan het aantrekken van arbeidsmigranten in specifieke sectoren worden beschouwd als een vorm van industriebeleid. Ten slotte kan fiscaal beleid, zoals de kennismigrantenregeling, migratie stimuleren door bepaalde groepen arbeidsmigranten fiscale voordelen te bieden, hoewel de effectiviteit van dergelijke regelingen internationaal soms ter discussie staat.

Er is meer onderzoek nodig naar de effecten van economisch beleid op zowel immigratie als emigratie. Zo behoeft het effect van het socialezekerheidsbeleid meer onderzoek. Ook is er een aantal onderwerpen op het gebied van arbeidsmarktbeleid waar meer kennis nuttig zou zijn. Er is bijvoorbeeld nog onvoldoende kennis over welk effect het minimumloon heeft op arbeidsmigratie en van welke factoren dit afhankelijk is. Ook de invloed van CAO-beleid op arbeidsmigratie is nog onduidelijk.

Literatuur

- ACVZ. (2021). *Naar een brede welvaartsbenadering in het arbeidsmigratiebeleid*. Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken.
- Adviesraad Migratie. (2022). *Realisme rond richtgetallen: Kansen en risico's van streefcijfers en quota in het migratiebeleid* [Advies]. Adviesraad Migratie (ACVZ).
- Agersnap, O., Jensen, A., & Kleven, H. (2020). The welfare magnet hypothesis: Evidence from an immigrant welfare scheme in Denmark. *American Economic Review: Insights*, 2(4), 527-542.
- Barrett, A., & Maître, B. (2013). Immigrant welfare receipt across Europe. *International Journal of Manpower*, 34(1), 8-23.
- Beek, J. van de, Roodenburg, H., Hartog, J., & Kreffer, G. (2021). *Grenzeloze Verzorgingsstaat: De Gevolgen van Immigratie voor de Overheidsfinanciën*. Universiteit van Amsterdam.
- Beer, P. de, Obermann, L., & Strockmeijer, A. (2023). *Arbeidsmigratie: Oplossing voor economie en demografie?* Adviesraad Migratie.
- Bijwaard, G. (2013). Retourmigratie vanuit Nederland. *Internationale Spectator*, 67(3), 14-19.
- Böcker, A., & Havinga, T. (1998). *Asylum migration to the European Union: Patterns of origin and destination*. Office for Official Publications of the European Communities.
- Boerdam. (2003). Bijna kwart niet-westerse allochtonen heeft uitkering. *ESB*, 87(4385).
- Bolhaar, J., Kuipers, S., & Nibbelink, A. (2019). *Economische effecten van internationalisering in het hoger onderwijs en mbo*. Centraal Planbureau (CPB).
- Bonjour, S. (2011). *Grens en gezin: Beleidsvorming inzake gezinsmigratie in Nederland, 1955-2005*. Askant.
- Borjas, G. J. (1999). Immigration and welfare magnets. *Journal of labor economics*, 17(4), 607-637.
- Borjas, G. J. (2016). *We wanted workers: Unraveling the immigration narrative*. WW Norton & Company.
- Bosma, U. (2009). *Terug uit de kolonien. Zestig jaar postkoloniale migranten en hun organisaties*. Bert Bakker.
- Brekke, J.-P., Roed, M., & Schone, P. (2017). Reduction or deflection? The effect of asylum policy on interconnected asylum flows. *Migration Studies*, 5(1), 65-96.
- Brekke, J.-P., Røed, M., & Schøne, P. (2023). Family Matters: The Impact of National Policies on Asylum Destinations. *International Migration Review*, 01979183231187620.

- Buiter, W. H., & Purvis, D. D. (1980). *Oil, Disinflation, and Export Competitiveness: A Model of the "Dutch Disease"* (0898-2937). National Bureau of Economic Research.
- Cadena, B. C. (2014). Recent immigrants as labor market arbitrageurs: Evidence from the minimum wage. *Journal of Urban Economics*, 80, 1-12.
- CBS. (2004, juli 19). *Twee van de drie Marokkaanse immigranten zijn in Nederland gebleven*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2004/30/twee-van-de-drie-marokkaanse-immigranten-zijn-in-nederland-gebleven>
- CBS. (2015, november 24). *Helpt Surinaamse Nederlanders is tweede generatie*. *Uitgelicht*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2015/48/helpt-surinaamse-nederlanders-is-tweede-generatie>
- CBS. (2023). *Immigranten EU/EFTA; afgeleid migratiedoel, sociaaleconomische categorie* [dataset]. <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/84808NED/table>
- Centrum voor de Geschiedenis van Migranten. (2010). Nederlandse emigranten naar Australië. In *Vijf Eeuwen Migratie*.
- Cigagna, C., & Sulis, G. (2015). On the potential interaction between labour market institutions and immigration policies. *International Journal of Manpower*, 36(4), 441-468.
- Club van Rome. (1972). *Grenzen aan de groei*.
- CPB. (2004). *Arbeidsmigratie uit de Midden- en Oost-Europese toetredingslanden*. Centraal Planbureau (CPB).
- CPB. (2011). *Arbeidsmigranten uit Oost-Europa*. Centraal Planbureau (CPB).
- Czaika, M., & de Haas, H. (2017). The effect of visas on migration processes. *International Migration Review*, 51(4), 893-926.
- Dalen, H. P. van, & Henkens, C. J. I. M. (2008). *Weg uit Nederland: Emigratie aan het begin van de 21e eeuw*. Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW).
- Donner, J. P. H., & den Heijer, M. (2020). *Terechte zorg, verkeerd aanknopingspunt*. https://www.eerstekamer.nl/overig/20200703/terechte_zorg_verkeerd/document
- Eekelschot, L., Zürcher, E., Nederveen, F., Hochstrasser, F., & Hoorens, S. (2024). *Veilige landen van herkomst: Een internationale vergelijking van de toepassing van het 'veilige landen van herkomst'-concept in asielbeleid*.
- Ekamper, P. (2023). Nederlanders elders in Europa. *DEMOS*, 39(7), 8.
- Engbersen, G. (2003, september 20). *Vlijt zonder inhoud*. *De Volkskrant*, 13.
- Faassen, M. van (2014). *Polder en emigratie: Het Nederlandse emigratiebestel in internationaal perspectief 1945-1967*. Huijgens ING.

- Favier, S., & Wijsenbeek, B. (2023). *Factsheet internationale studenten*. Nuffic.
- Giarola, J. V. C., Marie, O., Cörvers, F., & Schmeets, H. (2023). *Tax-Induced Emigration: Who Flees High Taxes? Evidence from the Netherlands* (TI 2023-053/V; Tinbergen Institute Discussion Paper).
- Giorgi, G. de, & Pellizzari, M. (2009). Welfare migration in Europe. *Labour Economics*, 16(4), 353-363.
- Giulietti, C. (2014). Is the minimum wage a pull factor for immigrants? *ILR Review*, 67(3_suppl), 649-674.
- Groenendijk, C. A., & van Riel, M. (2017). Migratierecht is bijna helemaal Unierecht. *A&MR*, 9, 405-414.
- Grütters, C. A. F. M. (2003). *Asieldynamiek: Een systeemdynamische analyse van de Nederlandse asielprocedure in de periode 1980 – 2002*. Radboud Universiteit.
- Guild, E. (2018). Intra-Corporate Transferees. Between the Directive and the EU's International Obligations. In P. Minderhout & T. de Lange (Red.), *The Intra Corporate Transferee Directive: Central Themes, Problem Issues and Implementation in Selected Member States*. Wolf Legal Publishers.
- Haas, H. de (2021). A theory of migration: The aspirations-capabilities framework. *Comparative Migration Studies*, 9(1), 1-35.
- Haas, H. de, Castles, S., & Miller, M. J. (2019). *The age of migration: International population movements in the modern world* (6th dr.). Bloomsbury Publishing.
- Haas, H. de, Vezzoli, S., Szczepanikova, A., & Van Criekinge, T. (2018). *European Migrations: Dynamics, drivers, and the role of policies*. Publications Office of the European Union.
- Hagelund, A. (2020). After the refugee crisis: Public discourse and policy change in Denmark, Norway and Sweden. *Comparative Migration Studies*, 8(1), 13.
- Hatton, T. J. (2016). 60 Million Refugees. Refugees, Asylum Seekers, and Policy in Oecd Countries. *American Economic Review: Papers & Proceedings*, 106(5), 441-445.
- Henkes, B. (2013). Een warm welkom voor blanke nieuwkomers? Nederlandse emigratie en Zuid-Afrikaanse natievorming (1902-1961). *tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 10(1), 2-39.
- Houte, M. van, Kaşlı, Z. & Leerkens, A. (2023). Introduction: Irregularized Humanitarian Migrants—Policies, Rationales, and the Search for More Durable Solutions, *Journal of Refugee Studies*, 36(3), 315-336.
- Hulsman, L. (2012). *Nederlandse groepsmigratie naar Brazilië*. New Holland Foundation.
- IND. (2009). *Monitor Kennismigrantenregeling 2008*. IND Informatie- en Analysecentrum (INDIAC).
- Jennissen, R. (2004). *Macro-economic determinants of international migration in Europe*. Rozenberg Publishers.

- Jennissen, R., & van Wissen, L. (2015). The distribution of asylum seekers over Northern and Western European countries, 1985-2005. *Genus*, 71(1), 109-132.
- Kahmann, M., Hamdi, A., & Verstappen, M. (2023). *Invloed asielbeleid op migratie naar Nederland: Wetenschappelijke inzichten in migratiedrivers*. Verwey-Jonker Instituut.
- Koning, P., & Lindeboom, M. (2015). The Rise and Fall of Disability Insurance Enrollment in the Netherlands. *Journal of Economic Perspectives*, 29(2).
- Kostons, I. (2022). *Buitenlandse studenten in Nederland onder de hoede van ngo's, 1945-1968*. [Masterscriptie]. Universiteit Leiden.
- Krabbendam, H. (2008). Vier eeuwen Nederland-Amerika. *BZ-blad*, 38-45.
- Kremer, M. (2013). *Vreemden in de verzorgingsstaat: Hoe arbeidsmigratie en sociale zekerheid te combineren*. Boom Lemma uitgevers.
- Kremer, M. (2016). Sociale zekerheid 'migratie-proof'. *Sociale (on) zekerheid. De voorziene toekomst*, 133-161.
- Laarman, C. (2013). *Oude onbekenden: Het politieke en publieke debat over postkoloniale migranten in Nederland, 1945-2005*. Uitgeverij Verloren.
- Lange, T. de (2007). *Staat, markt en migrant*. Boom.
- Lange, T. de (2023). Arbeidsmigratie van buiten de EU als oplossing voor personeelstekorten: Europese en nationale regulering en perspectieven. *TRA*, 2023/4, 15-22.
- Lange, T. de, & Avontuur, S. (2020, april 29). Geef kennismigranten en internationaal talent meer zekerheid tijdens de coronacrisis [Adviesraad migratie]. *Migratie in tijden van corona*.
- Lange, T. de, & Doomernik, J. (2004). Arbeidsimmigratie in internationaal vergelijkend perspectief. *Amsterdams sociologisch tijdschrift*, 31(1), 147-179.
- Lange, T. de, & Özdemir, E. (2020). *Asielzoekers & daadwerkelijke toegang tot werk in Nederland*. Nijmegen, Centrum voor Migratierecht.
- Lewis, J., & Swannell, M. (2018). *The macroeconomic determinants of migration*. (Bank of England Working Paper 729). Bank of England.
- Lucassen, J., & Penninx, R. (1999). *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders: Immigranten in Nederland 1550-1993*. Het Spinhuis.
- Lucassen, L. (2018). Peeling an onion the "refugee crisis" from a historical perspective. *Ethnic and Racial Studies*, 41(3).

- Lucassen, L., & Lucassen, J. (2018). *Vijf eeuwen migratie: Een verhaal van winnaars en verliezers*. Atlas contact.
- Magnée, C., & ter Weel, B. (2021). De integratie van Molukse migranten in Nederland. ESB.
- Mantu, S., & Minderhoud, P. (2023). Struggles over social rights: Restricting access to social assistance for EU citizens. *European Journal of Social Security*, 25(1), 3-19.
- Martinsen, D. S., & Werner, B. (2019). No welfare magnets—free movement and cross-border welfare in Germany and Denmark compared. *Journal of European Public Policy*, 26(5), 637-655.
- Ministerie van Financiën. (2019). *IBO Internationalisering van het (hoger) onderwijs*.
- Ministerie van Justitie en Veiligheid. (2022). *De Staat van Migratie 2022*. Ministeries van Justitie en Veiligheid, Sociale Zaken en Werkgelegenheid en Buitenlandse Zaken.
- Mol, C. van, & de Valk, H. (2016). Migration and Immigrants in Europe: A Historical and Demographic Perspective. In B. Garcés-Mascareñas & R. Penninx (Red.), *Integration Processes and Policies in Europe* (pp. 31-56). Springer Open.
- NBBU. (2024). *Werken met arbeidsmigranten in de Nederlandse uitzendbranche*. NBBU.
<https://www.nbbu.nl/nl/arbeidsmigranten>
- Nicolaas, H., & Sprangers, A. (2007). Buitenlandse migratie in Nederland 1795–2006: De invloed op de bevolkingssamenstelling. *CBS Bevolkingstrends*.
- Nowotny, K. (2011). *Welfare magnets, taxation and the location decisions of migrants to the EU*. WIFO Working Papers.
- OECD. (2017). A portrait of family migration in OECD countries. In OECD, *International Migration Outlook 2017* (pp. 107-166). OECD.
- Oostindie, G. (2016). Geschiedenis en betekenis van de Antilliaanse migratie. *DEMOS*, 32(2), 5-7.
- Overmars, A. G. D., & Hendriks-Cinque, E. M. J. (2012). *Immigratie van internationale studenten naar Nederland*. IND Informatie- en Analysecentrum (INDIAC).
- Piore, M. J. (1979). *Birds of passage: Migrant labour in industrial societies*. Cambridge University Press.
- Razin, A., Sadka, E., & Suwankiri, B. (2011). *Migration and the welfare state: Political-economy policy formation*. MIT Press.
- Ridder, J. den, van 't Hul, L., & van den Broek, A. (2023). *Burgerperpectieven bericht 1/2023*. Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schoorl, J. (2011). Arbeidsmigratie door de jaren heen. *DEMOS*, 27(10), 2-4.

- Sie Dhian Ho, M., van Heukelingen, N., van de Weem, N., van Mulligen, A., & Lepla, R. (2021). *Gedeeld belang bij circulaire migratie*. Clingendael.
- Snel, E. (2002). *In de fuik Turken en Marokkanen in de WAO*. Verweij-Jonker Instituut.
- Sonsbeek, J.-M. van, G. Meijerink & B. S. Kramer (2023). *Bevolkingsgroei komt met name door gezinsmigratie*. ESB.
- Sousa, J., & Teles, P. (2023). *Taxes and migration flows: Preferential tax schemes for high-skill immigrants* (Discussion Paper DP18414). CEPR.
- Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk (1977). *Bevolking en welzijn in Nederland*, SDU.
- Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050. (2024). *Gematigde groei*.
<https://www.staatscommissie2050.nl/documenten/rapporten/2024/01/15/index>
- Stark, O., & Bloom, D. E. (1985). The new economics of labor migration. *The American Economic Review*, 75(2), 173-178.
- Stiphout-Kramer, B. S. van, Meijerink, G., Van Sonsbeek, J.-M., & de Vries, S. (2023). *Onderzoeksperspectieven rondom migratie, maatschappij en economie* (CPB Publicatie) Centraal Planbureau.
- Strockmeijer, A. (2020). *De arbeidsmarktpositie verklaart* [Proefschrift, Universiteit van Amsterdam].
- Thijssen, L., Coenders, M., & Lancee, B. (2021). Ethnic Discrimination in the Dutch Labor Market: Differences Between Ethnic Minority Groups and the Role of Personal Information About Job Applicants—Evidence from a Field Experiment. *Journal of International Migration and Integration*, 22, 1125-1150.
- Vankan, A., Brennenraedts, R., den Hertog, P., Driesse, M., Veldman, J., & Rienstra, Y. (2016). *Evaluatie 30%-regeling* (2016.132.1710). Dialogic.
- Verbaten, H., Leerkes, A., Mommers, C., Cleton, L., Breuls, L., Strijbosch K., van der Meer, M. & Schans, D. (2022). *Terugkeer: verschillende belangen en perspectieven*.
- Vervliet, T., & Klinker, I. (2023). *Uitzendmonitor 2022. SEO-rapport 2023-12*. Amsterdam: SEO Economisch Onderzoek (SEO-rapport 2023-12).
- Vluchtelingenwerk Nederland. (2023). *Vluchtelingen in getallen 2023*. Vluchtelingenwerk Nederland.
- Weltevreden, A. M., de Boom, J., Rezai, S., Zijderwijk, L., & Engbersen, G. (2009). *Arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa. Een profielschets van recente arbeidsmigranten uit de MOE-landen*. Erasmus University Rotterdam.
- Winden, P. van (2023). *Gezinsmigratie volgt vooral op arbeidsmigratie*. ESB.
- Winden, P. van (2024). *Migranten verschillen sterk qua arbeidsparticipatie*. ESB.

WRR (2001). *Nederland als immigratiesamenleving* (60). Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid.

WRR. (2020). *Samenleven in verscheidenheid: Beleid voor de migratiesamenleving* (103). Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid.

WRR. (2023). *Grip: Het maatschappelijk belang van persoonlijke controle*. Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid.